

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za historiju

Katedra za arheologiju

Mehmed Muminović

Vojni logori i objekti na tlu Bosne i Hercegovine

(završni diplomski rad)

Mentor: prof. dr. Adnan Busuladžić

Sarajevo, 2018.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
2. Historijat istraživanja	3
3. Karakteristike rimskih vojnih logora	13
3.1. Tipologija objekata	17
4. Pokretni arheološki materijal	30
A. Keramika	30
B. Staklo	36
C. Oružje	38
D. Oruđe	42
4.1. Arhitektonski ulomci	44
4.2. Žigovi - cigla i crijep	46
5. Vindolandske tablice.....	49
6. Table planova.....	55
7. Zaključak.....	59
8. Prilozi.....	62
8.1. Popis rimskih utvrđenja	63
9. Literatura.....	120
10. Sažetak	125
11. Summary	126
12. Biografija	127

1. Uvod

Ostaci rimskog arhitektonskog i graditeljskog umijeća na teritoriji Bosne i Hercegovine su mnogobrojni. Za Rimljane i njihove vojne jedinice bilo je skoro nezamislivo da prenoće na otvorenom teritoriju zbog sigurnosti mjesta. To je impliciralo da podižu vojne logore, koji su mogli da prime kompletne vojne jedinice, u zavisnosti od same veličine jedinica koje su učestvovala u određenim vojnim aktivnostima. Sam napredak u gradnji vojnih logora, ogleda se u činjenici da su u početku podizani logori koji su se sastojali od šatora i drvene palisade, kao odbrambenog zida, dok u kasnijem periodu dolazi do gradnje stalnih logora, građenih od kamena i cigle, usljed potrebe da se na određenom teritoriju ostane duži period.

Predmet istraživanja ovog rada predstavljaju ostaci vojnih logora i objekata koji su bili izgrađeni na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, zbog uspostave rimske vlasti i kontrole datog područja. Iz te potrebe, na prostoru tadašnjeg Ilirika, sagrađen je veći broj vojnih logora. Do danas su arheološkim istraživanjima ustanovljeni ostaci vojnih logora na lokalitetima Humac kod Ljubuškog i Gradina kod Doboja. O lokalitetima Kastel kod Banje Luke, Mogorjelo kod Čapljine, Gromile u Šipovu kod Jajca, Gradovi u Voljevici kod Bratunca, Gromile u Karauli kod Kaknja postoje različite interpretacije i pitanje da li su objekti na ovim lokalitetima uopće imali vojni karakter.

Cilj ovog rada jeste dati kratak pregled istraživanja koja su se bavila samim proučavanjem vojnih logora i objekata na području naše zemlje. Ovi vojni objekti su bili predmet rasprava starijih istraživača, ali sa mnogo nedorečenosti u vezi svrhe izgradnje, dimenzija, arhitekture te organizacije. Jedini parametar za definiranje pojedinih objekata su određene indicije koje impliciraju da bi ipak mogli da budu vojni logori. U okviru karakteristika i obilježja vojnih logora biti će predstavljeno koje su sve vojne jedinice mogle biti stacionirane u njima i to na osnovu epigrafskih nalaza i nalaza cigli i crijepa sa žigovima. Shodno svemu ovome biti će obrazložene i osnovne karakteristike logora poput same izgradnje, strukture, organizacije, te rasporeda prostorija unutar ovih odbrambenih fortifikacija. Potrebno je dati i hronološki okvir kada su podizani logori, a za to će nam poslužiti arheološki materijal koji je pronađen unutar vojnih logora ili u njihovoj neposrednoj blizini.

U radu će biti korišten hronološki pristup, a to znači da će težište biti iz vremena podizanja vojnih logora i vremena njihovog napuštanja pri čemu će arheološki materijal pomoći pri determiniranju tih pitanja. Također, biti će korištena analiza materijala, unutar čega će biti

predstavljani keramički nalazi, koji ujedno predstavljaju i najbrojniji arheološki materijal koji je nađen na ovim lokalitetima. U radu će također biti predstavljeni nešto malo brojniji nalazi stakla, oruđa i najvažniji nalazi vojne opreme, koji u najvećoj mjeri određuju vojni karakter ovih objekata.

U prilogu rada nalaze se table sa planovima, kao i karta arheoloških lokaliteta koji su obuhvaćeni ovim radom. Također, uz rad je priložena tabela sa popisom svih do sada evidentiranih utvrđenja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. U tabeli je, pored lokaliteta, dat kratak opis objekta, stoljeće i regija kojoj pripada, kao i literatura u kojoj su obrađivani ovi lokaliteti. Tabelu također prati statistički grafički prikaz broja evidentiranih utvrđenih lokaliteta po regijama u Bosni i Hercegovini.

2. Historijat istraživanja

Znanstveno - istraživački rad o rimskim vojnim logorima i općenito o odbrambenim rimskim vojnim objektima u Bosni i Hercegovini, može se pratiti u četiri perioda. Prvi period predstavljao je vrijeme od osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888. godine, pa sve do kraja Prvog svjetskog rata 1918. godine. To je ujedno period kada zapravo i počinju prava organizirana arheološka istraživanja ostataka iz rimskog perioda na tlu Bosne i Hercegovine. Osnivanjem Muzejskog društva 1884.godine,¹ okupljanjem prvih stručnjaka te izgradnjom Zemaljskog muzeja stvoreni su dobri uslovi za intenziviranje rada na arheološkom polju.

U ovom prvom periodu, tj. austrougarskom, najveći doprinos su dali: Vaclav Radimsky, Ćiro Truhelka i Carl Patsch. Veća istraživanja vršena su samo na lokalitetima Crkvina kod Doboja i Mogorjelo kod Čapljine. Istraživanja na Mogorjelu vršio je Carl Patsch u periodu od 1900. do 1903. godine, ali nažalost rezultate tih istraživanja nikada nije objavio.² S obzirom na to, prvi doprinos rasvjetljavanju historije vojnih logora dao je Vaclav Radimsky. Tako je 1891. godine u članku objavljenom u Glasniku Zemaljskog muzeja dao prve informacije o rimskom vojnom logoru koji se nalazio na lokalitetu Gradina kod Doboja.³ U članku je, u okviru istraživanja koja su vršena na lokalitetu Crkvina kod Doboja, na kojem se nalaze ostaci vojne utvrde, dao i osnovne informacije o izgledu, dimenzijama, površini i sačuvanim ostacima zidova kojima je bio opasan logor na Gradini kod Doboja.

Iste 1891. godine Ćiro Truhelka je objavio članak u Glasniku Zemaljskog muzeja, u kojem je, sporadično, dao par podataka u vezi logora na lokalitetu Voljevica kod Bratunca.⁴ Truhelka je u sklopu hodološkog istraživanja ceste koja je vodila prema Argentariji samo konstatovao da se radi o rimskoj građevini i to na osnovu mnoštva ulomaka rimske opeke i krovnog crijepa koje je pronašao.

Naredne 1892. godine utvrdio je da se na lokalitetu Gromile kod Šipova nalaze ostaci zidina rimskog logora, kao i ulomci građevinskog materijala, u prvom redu tesanog kamena i opeke. Kao i u prethodna dva lokaliteta, ni na ovom nisu vršena istraživanja. Osnovne podatke o ostacima zidina vojnog logora u Šipovu, te o nalazima na koje je naišao prilikom istraživanja

¹ A. Dautbegović 1988, 11.

² A L BiH, tom I 1988, 31.

³ V. Radimsky 1891, 261.

⁴ Ć. Truhelka 1891, 239.

koja je sprovodio po nalogu zemaljske vlade na jajačkoj tvrđavi, objavio je u Glasniku Zemaljskog muzeja 1892. godine.⁵

Prve podatke o lokalitetu Kastel kod Banje Luke na kome su pronađeni ostaci rimskog vojnog logora dao je Carl Patsch u prilogu koji je 1895. godine objavio u Glasniku Zemaljskog muzeja.⁶ Te 1895. godine prilikom kopanja temeljnog jarka za popravku mosta u Banja Luci otkrivena je ara konzularnog beneficijara sa posvetom rimskom vrhovnom božanstvu Jupiteru. To je ujedno i prvo arheološko otkriće sa ovog lokaliteta, pa je Carl Patsch u članku detaljno opisao i utvrdio da se na spomenutom mjestu nalazilo Jupiterovo svetište.

Nakon Ćire Truhelke, i Vaclav Radimsky je 1895. godine u članku objavljenom također u Glasniku Zemaljskog muzeja donio nekoliko informacija o vojnom logoru na lokalitetu Gradovi u Voljevici kod Bratunca.⁷ Tom prilikom su pronađeni ostaci zidova rimske utvrde na lokalitetu Gradina - Mihaljevići⁸, koja se nalazi otprilike 4 km od rimskog logora u Voljevici. Radimsky je samo površno opisao ostatke logora, jer pravih ispitivanja i prekopavanja na tom lokalitetu nije bilo.

Do novih otkrića i saznanja o rimskim vojnim logorima došlo se dvije godine kasnije kada je Carl Patsch, uz pomoć gospodina Tormana (vlasnika parcele), pronašao tri epigrafska natpisa u blizini logora kod Doboja. U Glasniku Zemaljskog muzeja ih je opisao i predložio njihovo čitanje.⁹ Ovo je ujedno i prvi spomen kohorti koje su boravile u logoru u Gradini kod Doboja ili su učestvovali u njegovoj izgradnji ili dogradnji za vrijeme spomenutih careva na epigrafskim natpisima.

Nove podatke o rimskom logoru na lokalitetu Gromile kod Šipova dao je Carl Patsch. U članku objavljenom 1910. godine, dao je nekoliko šturih informacija o izgledu, dimenzijama i pojedinim nalazima na koje je naišao obilazeći spomenuti lokalitet. Tom prilikom je konstatovao da se u blizini nalaze ostaci hrama posvećenog rimskom božanstvu Jupiteru, te utvrdio postojanje rimskog naselja u blizini logora.¹⁰ Zbog nedostatka sredstava na ovom lokalitetu nisu vršena iskopavanja.

⁵ Ć. Truhelka 1892, 318.

⁶ C. Patsch 1895, 575.

⁷ V. Radimsky 1895, 228.

⁸ Ibid., 227.

⁹ C. Patsch 1897, 530.

¹⁰ C. Patsch 1910, 184.

Isti autor je u prilogu objavljenom u Glasniku Zemaljskog muzeja 1914. godine dao kratak pregled dimenzija i izgleda rimskog logora u Mogorjelu kod Čapljine, i to na osnovu otkopanih ruševina zida i rasporeda prostorija.¹¹ Tom prilikom je spomenuo i druge lokalitete na kojima su se mogli nalaziti rimski vojni logori: Gromile kod Šipova, Gradina kod Doboja te Kastel kod Banje Luke. Patsch se osvrnuo i na vojne jedinice koje su bile stacionirane u rimskom vojnom logoru Gračine na Humcu kod Ljubuškog, i to na osnovu ulomaka cigle, nadgrobnih spomenika i crijepa sa utisnutim žigovima kohorti.¹²

U prvim godinama od osnivanja Zemaljskog muzeja i pokretanja Glasnika Zemaljskog muzeja 1889. godine, arheolozi daju samo površne podatke o ostacima zidina rimskih logora, na koje su nailazili prilikom hodoloških istraživanja rimskih cesta kao i epigrafskih spomenika. Razlozi zbog kojih nisu poduzimana arheološka iskopavanja na tim lokalitetima najčešće leže u nedostatku finansijskih sredstava, i činjenici da bi sam proces iskopavanja bio dugotrajan zbog velikih dimenzija rimskih vojnih logora.

Drugi period istraživanja, odnosno znanstveno - istraživačkog rada koji se odnosi na rimske vojne logore i potencijalne objekte koji bi to mogli biti, predstavlja razdoblje između dva svjetska rata, zapravo od 1918. godine pa sve do 1945. godine. U ovome periodu najveći doprinos o poznavanju lokaliteta na kojima se vjerovatno nalaze ostaci rimskih vojnih logora dali su Vladislav Skarić i Dimitrije Sergejevski.

Vladislav Skarić je u djelu iz 1924. godine, nešto više od 20 godina nakon prvog spomena kod Patscha, ponovno aktualizirao i dao nekoliko podataka o rimskom vojnom logoru na lokalitetu Kastel kod Banje Luke.¹³ O rimskom vojnom logoru na lokalitetu Gromile kod Šipova ponovo se nalazi u Glasniku Zemaljskog muzeja iz 1926. godine, a tiče se detaljne analize 2 epigrafska spomenika, koja je Dimitrije Sergejevski prilikom obilaska lokaliteta pronašao, a potom i opisao.¹⁴ Isti autor je u članku iz 1930. godine, samo spomenuo da se na lokalitetu Gromile kod Šipova nalaze ostaci rimskog vojnog logora u okviru opisivanja epigrafskih spomenika koji su pronađeni naknadno na tome lokalitetu, te je utvrdio da nijedan od pronađenih spomenika nema vojnički karakter iako su u blizini ostaci logora.¹⁵

¹¹ C. Patsch 1914, 157-161.

¹² Ibid., 162-168.

¹³ V. Skarić 1924, 2.

¹⁴ D. Sergejevski 1926, 155.

¹⁵ D. Sergejevski 1930, 157.

I u ovom periodu izostala su iskopavanja rimskih vojnih logora, a arheološku građu o njima uglavnom čine informacije koje su objavljivane u Glasniku Zemaljskog muzeja. Arheolozi su se, vjerovatno zbog nedostataka finansijskih sredstava, opredijelili za analize epigrafskih spomenika na koje su nailazili prilikom obilaska terena, pa zbog toga nisu bili u mogućnosti dati neka konkretnija saznanja o rimskim vojnim logorima.

Treći period istraživanja rimskih vojnih logora i objekata, koji bi to mogli biti po svom izgledu i dimenzijama, obuhvata vremenski period od kraja Drugog svjetskog rata 1945. godine pa sve do 1992. godine. U ovom periodu najveći doprinos istraživanju rimskih vojnih logora dali su: Irma Čremošnik, Dimitrije Sergejevski, Đuro Basler, Ivo Bojanovski, Veljko Paškvalin, Vukosava Atanacković-Salčić, Zdenko Žeravica te Lidija Fekeža (u nekim radovima navedena kao Lidija Žeravica).

U ovom trećem periodu prve podatka o rimskim vojnim logorima donijela je Irma Čremošnik u Glasniku Zemaljskog muzeja 1951. godine, i odnosi se na rezultate istraživanja nekropole 1948. godine, koja se jednim dijelom nalazila unutar zidina koje pripadaju vojnom objektu na lokalitetu Mogorjelo kod Čapljine.¹⁶ Pored ovih zaštitnih istraživanja koja je vodila sa ekipom Zemaljskog muzeja, Čremošnik navodi i sva ranija istraživanja vršena na Mogorjelu, ističući da se prvi spomen rimskog vojnoga logora na lokalitetu Mogorjelo kod Čapljine nalazi u bilješkama Franje Fiale iz davne 1895. godine.¹⁷

Irma Čremošnik je i naredne 1952. godine u članku objavljenom u Glasniku Zemaljskog muzeja dala nekoliko informacija o rimskom vojnom logoru na lokalitetu Mogorjelo kod Čapljine.¹⁸ Ipak, glavni akcenat autorice je na tipologiji, analizi i pokušaju datacije ostataka keramike koji su pronađeni u unutrašnjosti logora, a koji bi mogli pomoći da se razjasni period kada je podignut rimski vojni logor na lokalitetu Mogorjelo kod Čapljine. Iste te 1952. godine, Dimitrije Sergejevski je opisao lokaciju i geografske odlike lokaliteta Gromile kod Šipova, na kojem su Rimljani podigli vojni logor. Pored opisa kasnoantičkih spomenika koje je pronašao Patsch, pokušao je na osnovu plana i položaja logora odgonetnuti u kojem stoljeću je izgrađen.¹⁹

Naredne 1953. godine Đuro Basler je u prilogu objavljenom u Našim starinama I, dao kratak historijat istraživanja rimskog kompleksa na Mogorjelu. Potom se dotakao vegetacijskih

¹⁶ I. Čremošnik 1951, 241-242.

¹⁷ Ibid., 241.

¹⁸ I. Čremošnik 1952, 241-270.

¹⁹ D. Sergejevski 1952, 42-57.

i vremenskih uticaja na zaštitu zidina koje su otkopane, a sve u okviru detaljnih zapažanja oko konzervatorskih radova koji su rađeni na lokalitetu, kako Carla Patscha tako i ekipe iz Zemaljskog Muzeja 1947. godine, a potom i 1951. godine, kada je Zavod otpočeo obnovu na sjeverozapadnom dijelu i 1952. godine kada je temeljito obnovljena cijela sjeveroistočna strana.²⁰

Nova saznanja o Mogorjelu iznosi Đuro Basler 1958. godine, također u časopisu Naše starine u studiji koja je dio elaborata o konzervatorskim zahvatima na Mogorjelu.²¹ Autor iznosi tvrdnje da se na lokalitetu Mogorjelo ne radi o rimskom vojnom logoru, kako je tvrdio Patsch, već da je riječ o utvrđenoj vili. U sklopu studije je detaljno opisao prostorije dviju bazilika za koje je pretpostavio da su podignute u V stoljeću.

Ivo Bojanovski je 1962. godine u kratkim bilješkama, koje su objavljenje u Našim starinama IX, dao nove potvrde i saznanja o rimskom logoru na lokalitetu Gromile kod Šipova. U toku istraživanja koja su vršena 1962. godine pronađeni su ostaci temeljnih zidova od pritesane sedre i muljike u krečnom malteru, te mnoštvo građevinskog materijala.²² Tako je potvrđena Patschova teza o ostacima rimskoga vojnoga logora na području Gromila kod Šipova. U sklopu ovih istraživanja pronađen je solidno građeni hipokaust sa suspenzurama te supstrukcije neke manje zgrade sa apsidom, kao i dobro sačuvani odvodni kanali, prekriveni pločama, koji su mogli služiti za odvod vode iz kuća u Plivu.²³ Sve ovo ukazuje na to da se na prostoru Šipova u dolini Plive, uz rimski vojni logor, u kasnijem periodu podiglo jedno antičko naselje.

Ivo Bojanovski također piše i o ostacima vojnog rimskog logora na lokalitetu Gradovi, Voljevica, oko 4 km od Bratunca u članku objavljenom u časopisu „Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne“ 1965. godine.²⁴ S obzirom na neistraženost lokaliteta, Bojanovski navodi samo nekolicinu informacija o ostacima ruševina antičkog logora, kao i lokaciji gdje je bio podignut, te o vaksilaciji koja je vjerovatno boravila u njemu.

Naučna istraživanja o antičkim vojnim logorima doživjela su svoju ekspanziju 60-ih godina 20-og stoljeća, a pomak je napravljen i u istraživanju samih lokaliteta na kome su konstatovani. Arheološka istraživanja na lokalitetu Gradina kod Doboja vršena su u dva navrata

²⁰ Đ. Basler 1953, 147-150.

²¹ Đ. Basler 1958, 45-62.

²² I. Bojanovski 1964, 169.

²³ Ibid., 170.

²⁴ I. Bojanovski 1965, 105-107.

i to 1961. godine, prilikom kojeg su iskopani ostaci istočnog dijela rimskog vojnog logora, te 1965. godine, kada je otkopan centralni dio logora. Arheološkim iskopavanjima je rukovodila I. Čremošnik uz pomoć kustosta Zavičajnog muzeja u Doboju B. Belića, i kustosa Zemaljskog Muzeja u Sarajevu G. Kraljevića, a kratke bilješke o rezultatima istraživanja i nalazima je objavila u Arheološkom pregledu 7, 1965. godine.²⁵

Sistematski radovi na lokalitetu Gradina kod Doboja nastavljani su 1966. godine pri čemu su otkriveni zapadni dio i glavni ulaz rimskog vojnog logora. Potom je vođeno jedno manje zaštitno iskopavanje naselja-kanaba koje se prostiralo duž logora, te su preduzeta manja kopanja i u južnom dijelu, a ispitivani su i bedemi logora. Kratke bilješke o tim arheološkim iskopavanjima, kao i nalazima nađenim unutar zidina rimskog vojnog logora na lokalitetu Gradina kod Doboja, objavila je Irma Čremošnik 1966. godine u časopisu Arheološki Pregled 8.²⁶ Iskopavanje je nastavljeno i sljedeće 1967. godine. Tom prilikom vršena su istraživanja u sjevernom dijelu, a kratak pregled rezultata arheološkog istraživanja dala je Irma Čremošnik u časopisu Arheološki Pregled 9, 1967. godine.²⁷

Tih godina, tačnije 1966. izlazi i prva ozbiljna studija o Mogorjelu. Dva autora E. Dyggve i H. Vetters su pomenute godine publicirali monografiju u kojoj je na vrlo detaljan način prezentirana arhitektonsko - arheološka ostavština sa spomenutog lokaliteta.²⁸ Ivo Bojanovski je 1969. godine istražio, konzervirao i publicirao dva antička torkulara za tiještenje vina i ulja koji su pronađeni na Mogorjelu.²⁹

Đuro Basler je u radu „Kasnoantička arhitektura u Bosni i Hercegovini“ iz 1972. godine detaljno analizirao arhitektonske objekte u Bosni i Hercegovini, njihov način gradnje, te je u okviru toga opisao detaljnije ostatke antičkih objekata na Mogorjelu kod Čapljine za koje smatrao da su dijelovi utvrđene antičke vile.³⁰ Pored Mogorjela, površno je još opisao i analizirao ostatke rimskog vojnog logora na lokalitetu Kastel kod Banje Luke.³¹

Arheološka istraživanja vršena su 1972. godine na lokalitetu Kastel kod Banje Luke. U istočnom dijelu logora je otvoreno 5 sondi, a istraživanjima je rukovodila Irma Čremošnik uz

²⁵ I. Čremošnik 1965, 134-135.

²⁶ I. Čremošnik 1966, 122-124.

²⁷ I. Čremošnik 1967, 93-94.

²⁸ E. Dyggve / H. Vetters 1966, 9-66.

²⁹ I. Bojanovski 1969, 27-54.

³⁰ Đ. Basler 1972, 38-42.

³¹ Ibid., 47-54.

pomoć Zdenka Žeravice i Lidije Žeravice, kustosa muzeja Bosanske krajine u Banjoj Luci.³² Sistematska iskopavanja na lokalitetu Kastel kod Banje Luke nastavljena su i naredne 1973. godine, a u tim iskopavanjima pored Irme Čremošnik, sudjelovali su ponovno Zdenko Žeravica i Lidija Žeravica. Upravo je Lidija Žeravica o ovim iskopavanjima objavila kratke bilješke u Arheološkom pregledu 15.³³ Ivo Bojanovski je 1977. godine dao nekoliko informacija o rimskom vojnom logoru kod Banje Luke te utvrdio da se tu nalazila benefecijarska postaja i naselje koje je moglo imati samoupravni rang.³⁴

U 70-im godinama započeta su i istraživanja na lokalitetu rimskog vojnog logora Gračine, Humac u Ljubuškom. Godine 1976. izvedeni su probni radovi pod rukovodstvom fra Bonicije Rupčića iz franjevačkog samostana na Humcu. Tom prilikom su otkriveni ostaci građevine sa dobro očuvanim zidovima i podnim mozaikom u jednoj prostoriji, dok je pronađeni arheološki materijal prebačen u arheološku zbirku franjevačkog samostana.³⁵ Ovo otkriće uslovalo je početak sistematskih istraživanja u trajanju od 3 godine.

Prva arheološka iskopavanja u okviru tog projekta izvršena su u periodu od 17. oktobra do 8. novembra 1977. godine. Tada je otkriveno više odjeljaka i prostorija rimskog vojnog logora, a rezultate je objavila V. Atanacković-Salčić.³⁶ Arheološka iskopavanja na Gračinama na Humcu nastavljena su u periodu od 25. septembra do 14. oktobra 1978. godine. Otkriveno je mnoštvo vrijednih pokretnih arheoloških nalaza, koji po raznovrsnosti i načinu izrade prevazilaze nalaze one iz prethodne godine, a kratke bilješke o otkopanim prostorijama i nalazima objavila je V. Atanacković-Salčić u Arheološkom Pregledu br. 20.³⁷

Fragmente paradnog bronzanog šljema, koji su nađeni u zgradi rimskog vojnog logora u Gradini kod Doboja, detaljno je analizirala i opisala Irma Čremošnik 1980. godine, te ih predstavila kao jedinstven nalaz na bosansko - hercegovačkoj teritoriji. Ovo otkriće uveliko pomaže u rješavanju problema koje postavlja ova grupa nalaza, kao dijelova paradne opreme konjica auxilijarnih trupa.³⁸

³² I. Čremošnik 1972, 133-134.

³³ L. Žeravica 1973, 112-113.

³⁴ I. Bojanovski 1977, 152-153.

³⁵ V. Atanacković-Salčić 1977, 81.

³⁶ V. Atanacković-Salčić 1977, 80-85; Radovima u 1977. godini je rukovodio dr. I. Bojanovski, a zamjenik je bila V. Atanacković-Salčić. Ostali saradnici na terenu su bili B. Odavić, a povremeno su radili i Z. Žeravica i B. Graljuk te Ferhad Mulabegović i Ćiro Rajčić, fotograf.

³⁷ V. Atanacković-Salčić 1978, 73-77; Stručnu ekipu je sačinjavala ista grupa kao i prethodne godine uz kraće boravljenje na terenu M. Radivojca (Muzej Kozare, Prijedor) te M. Gavrilovića kao i Ć. Rajića.

³⁸ I. Čremošnik 1980, 85-96.

Iste godine Bojanovski je objavio izvještaj o rezultatima postignutim sistematskim arheološkim istraživanjima rimskog vojnog logora na lokalitetu Gračine kod Ljubuškog, sprovedenih u trogodišnjem periodu od 1977. do 1979. godine.³⁹ Naredne 1981. godine objavio je kratak rad u Arheološkom pregledu 22, o istraženom prostoru rimskog vojnog logora na spomenutom lokalitetu, pri čemu se osvrnuo i na pokretni arheološki materijal, u prvom redu na pronađene opeke sa žigovima kohorti koje su boravile i učestvovala u izgradnji i dogradnji logora a koje uveliko pomažu u determiniranju problema njegove datacije.⁴⁰

Nova saznanja o rimskom vojnom logoru na lokalitetu Gradovi u Voljevici kod Bratunca donio je Bojanovski 1982. godine, kada je objavio članak o zaštitnom iskopavanju sprovedenom 1975. godine na području Bratunca. Tom prilikom je pronađeno mnoštvo arhitektonskog kamenja, za koje pretpostavlja da su dijelovi rimskog vojnog logora ili možda nekog upravnog centra kao i pogona rudnika srebra.⁴¹

Zdenko Žeravica i Lidija Žeravica 1984. godine objavili su u Našim starinama XVI-XVII, rezultate sistematskih arheoloških iskopavanja koja su vođena u šest kampanja u periodu od 1971. pa do 1974. godine na lokalitetu Kastel kod Banje Luke.⁴² Ta nova istraživanja su ukazala na kontinuitet življenja od prahistorije pa sve do osmanskog perioda. Iste godine Irma Čremošnik je objavila prilog o rimskom vojnom logoru u Gradini kod Doboja, u kojem je opisala ostatke rimskih objekata, civilno naselje (*canabae*) te arhitekturu logora, i predstavila pronađene nalaze tokom dugogodišnjih istraživanja na tome lokalitetu.⁴³

U ovom trećem periodu istraživanja također se izdvaja i članak Irme Čremošnik iz 1990. godine objavljen u Arheološkom Vestniku 41. U članku je dala pregled rimskih utvrđenja u Bosni i Hercegovini sa kartom rasprostiranja, s posebnim osvrtom na utvrđenja kasne antike, te na novije rezultate istraživanja.⁴⁴ Godine 1991. Veljko Paškvalin je objavio rezultate zaštitnih iskopavanja koja su vođena na lokalitetu Gromile u Karauli kod Kaknja tokom 1979. godine.⁴⁵ Prilikom tih zaštitnih iskopavanja otkriveni su ostaci zidova nekog objekta iz rimskog perioda, kao i mnoštvo pokretnog arheološkog materijala.

³⁹ I. Bojanovski 1980, 1-37.

⁴⁰ I. Bojanovski 1981, 63-66.

⁴¹ I. Bojanovski 1982, 139-141.

⁴² Zdenko-Lidija Žeravica 1984, 19-45; Rukovodilac radova je bila Irma Čremošnik, a pored nje su učestvovali i arheolozi: Z. Žeravica, L. Žeravica i M. Filipović.

⁴³ I. Čremošnik 1984, 23-84.

⁴⁴ I. Čremošnik 1990, 355-364.

⁴⁵ V. Paškvalin 1991, 131-154.

Četvrti period istraživanja o rimskim vojnim logorima odnosi se na vrijeme između 1995. godine pa sve do današnjih dana. Cjelovit uvid u historiju istraživanja i povijesni kontekst lokaliteta Mogorjela u svom radu dao je i M. Zaninović 2002. godine.⁴⁶

Nova saznanja vezana uz rimski vojni logor u Gračinama na Humcu kod Ljubuškog donio je Radoslav Dodig 2005. godine, a odnosi se na natpise na nadgrobnim spomenicima isluženih veterana *VII legije*, koji su pronađeni u Ljubuškom.⁴⁷ Dodig je također 2007. godine objavio članak u kojem obrađuje rimske vojne pečate na crijepu, koji su pronađeni na području rimskog vojnog logora Gračine kod Ljubuškog, a koji su važni epigrafski materijal za proučavanje historije rimske vojske u provincijama.⁴⁸

Naredne 2008. godine, Perica Šprehar je analizirao kasnoantička i ranovizantijska utvrđenja na području Bosne i Hercegovine.⁴⁹ Radoslav Dodig je nakon tri godine, 2011., objavio rad o rimskom kompleksu na Gračinama kod Ljubuškog, u kojem obrađuje pitanje namjene spomenutog kompleksa odnosno da li je riječ o vojnom taboru ili je ipak o kupalištu (*balneum*) i jednom stambenom pratećem kompleksu (*casa*).⁵⁰

Adnan Busuladžić je 2011. godine u djelu „Rimske vile u Bosni i Hercegovini“, obradio i kompleks na Mogorjelu kod Čapljine, za kojeg je Patsch pretpostavljao da se radi o rimskom vojnom logoru.⁵¹ Busuladžić je iste 2011. godine publicirao dva članka u kojima je analizirao određeni arheološki materijal iz Mogorjela. U prvom članku je dao tipologiju staklenih ulomaka, koji se čuvaju u Zemaljskom muzeju.⁵²

U drugom članku analizirao određene predmete koji pripadaju vojnoj opremi, a koji nisu bili predmetom nikakve ranije ozbiljne analize.⁵³ Ujedno najveći problem vezan za Mogorjelo je nedostatak adekvatne dokumentacije sa samih istraživanja, pa je analiza i publiciranje arheoloških nalaza s Mogorjela uveliko dobila na značaju. Godine 2015. Salmedin Mesihović je u djelu „*ORBIS ROMANVS*“, u jednom dijelu dao detaljan opis izgradnje i izgleda rimskih vojnih logora (*castruma*), kao i njihovu funkciju u Rimskom carstvu.⁵⁴

⁴⁶ M. Zaninović 2002, 447-454.

⁴⁷ R. Dodig 2005, 209-219.

⁴⁸ R. Dodig 2007, 143-163.

⁴⁹ P. Šprehar 2008, 17-48.

⁵⁰ R. Dodig 2011, 327-345.

⁵¹ A. Busuladžić 2011 a, 149.

⁵² A. Busuladžić 2011 b, 179-196.

⁵³ A. Busuladžić 2011 c, 341-359.

⁵⁴ S. Mesihović 2015, 1124-1140.

Almir Marić je 2016. godine objavio dva priloga o vojnim kohortama koje su bile stacionirane u rimskom vojnom logoru Gračine kod Ljubuškog. U prvom je obradio *Cohors I Belgarum equitata*, koja je ostavila najviše materijalnih tragova⁵⁵. U drugom je istraživao i analizirao spomenike koji pripadaju auxilijarnim hispankim kohortama koje su bile stacionirane u logoru u I. stoljeću.⁵⁶

U ovom periodu vršena su i nedestruktivna istraživanja i restauracija rimskog vojnog logora na lokalitetu Gračine kod Ljubuškog u periodu od 3. do 22. aprila 2017. godine.⁵⁷ Ovo istraživanje predstavlja segment cjelokupnog istraživačkog projekta na području Ljubuškog, koje će se odvijati između 2016. i 2019. godine. Istraživanja imaju za cilj bolje upoznavanje uloge rimske vojske u čitavoj provinciji Dalmaciji.

⁵⁵ A. Marić 2016, 105-118.

⁵⁶ A. Marić 2016 a, 11-30.

⁵⁷ <http://ljubuski.net/20391-nova-iskapanja-nekadasnje-rimske-vojne-naseobine-na-gracinama>, 5. 10. 2017.

3. Karakteristike rimskih vojnih logora

Ostaci antičkog graditeljskog i arhitektonskog umijeća su zaista mnogobrojni. Jedan od najvažnijih dijelova rimskog graditeljstva predstavljala je i vojna inženjerija, koja se ogledala u raznim vojnim opsadnim mašinama, kao i u izgradnji odbrambenih objekata. Među te objekte spadaju i vojni logori.

U latinskom jeziku se, za imenovanje vojnog logora u kojem su se smještale legionarske jedinice, koristio izraz *castrum*. Zapravo, *castrum* je primarno označavao samo jedan objekt (baraku, zgradu, šator), koji se nalazio unutar vojnog logora, dok se izraz u množini *castra* koristio za cjelokupan areal vojnog logora.⁵⁸ U zavisnosti od brojnih razloga, kako onih strateških i stanja na terenu, tako i geografskih i geomorfoloških, nastalo je nekoliko tipova rimskih vojnih logora. U te tipove spadaju: *castra stativa*⁵⁹, *castra hiberna*⁶⁰ i *castra aestiva*⁶¹.

Nije poznato tačno vrijeme kada su Rimljani počeli sa podizanjem pokretnih logora, na onim mjestima na kojima su se samo privremeno zaustavljali, a također ni kada su započeli sa gradnjom stalnih vojnih logora, kada bi za duži vremenski period morali biti stacionirani. O samom izgledu rimskih vojnih logora može se, sa sigurnošću, govoriti tek od vremena Republike.⁶² Najbolje opise rimskih vojnih logora, tj. njihovo funkcioniranje, strukturu kao i sam način podizanja dali su: Polibije (prva polovica i sredina II st. n.e.), zatim Josip Flavije i Vegacije (kraj IV st.n.e.).⁶³

Samo podizanje, kao i izgradnja ovih fortifikacijskih objekata je potekla iz činjenica da je za Rimljane i njihove vojne jedinice bilo skoro nezamislivo da prenoće na otvorenom neprijateljskom ili stranom teritoriju. Iz tih razloga podizali su vojne logore koji su mogli da prime kompletne vojne jedinice koje su učestvovala u vojnim aktivnostima. Gdje god da su rimski vojnici išli u ratne pohode, podizali su vojne logore sa svim potrepštinama (ratni materijal, mašine, prtljag).

⁵⁸ S. Mesihović 2015, 1124.

⁵⁹ *Castra stativa* su bili trajno sagrađeni logori, u kojima su vojne jedinice boravile tokom cijele godine i bili su snažnije građevinske strukture.

⁶⁰ *Castra hiberna* su zimski logori, koji su služili i bili građeni tako da vojnici smješteni u njima izdrže dugu i oštru zimu.

⁶¹ *Castra aestiva* su bili ljetni logori, u kojima su vojnici bili u maksimalnoj borbenoj gotovosti i bili su bliže protivniku.

⁶² M. Sanader 1999, 99.

⁶³ S. Mesihović 2015, 1126.

Bez obzira na svrhu, karakter i obim, svi rimski vojni logori su imali dobro poznat načelni plan na osnovu kojeg su se podizali i gradili. To je ujedno bila i jedna od najbitnijih karakteristika rimskih vojnih logora. To je dovelo do toga da je svaka vojna jedinica imala svoje mjesto i svoj raspored u tom planu, tj. tačno se znalo ko, gdje i kada obavlja određenu dužnost i službu u logoru, bez obzira na prostor gradnje. Zbog te uređenosti, discipline kao i dobre strukture vojske, logori su bili primjer sređenog i funkcionalnog sistema.

Za Rimljane, podizanje vojnog logora nije bio samo građevinski poduhvat, već i uređenje odnosa ljudstva smještenog u njemu. To se najbolje vidi iz činjenice da je jedan dio vojnih jedinica gradio logor, dok je zadatak drugog dijela vojnih jedinica bio zaštita samog logora, kao i ostatka vojnih jedinica, od iznenadnih napada neprijatelja. U vojnim operacijama ništa nije bilo tako spasonosno i važno kao dobra ograđenost vojnog logora. Poznata je i činjenica da su i najbolji građevinski objekti bili oni koje je izgradila vojska.⁶⁴ Pored logora, zbog strateških i privredno-saobraćajnih razloga izgrađena je mreža komunikacija. U prvo vrijeme ona je prvenstveno služila vojničkim potrebama, posebno obezbjeđenju i jačanju rimskog poretka u novoosvojenim oblastima.⁶⁵

U početku se privremeni vojni logor sastojao od skupa šatora i torova, koji su bili zaštićeni drvenim palisadama, zatim usjecima, te nasipima. U dijelu ovog teksta opisuju se vojni logor koji je sadržavao sve elemente. Podizanje i izgradnja rimskih vojnih logora je izgledala na sljedeći način: prvo bi se iskopao jarak i od iskopane zemlje podizao nasip, a iza jarka na tom nasipu bi se podizala drvena palisada. Ako je riječ o trajnom logoru, palisada bi se pojačavala u drveni zid, a kasnije bi se izrađivali bedemi od kamena. Neposredno iza drvene palisade ili zida pružao bi se prazan prostor (*intervallum*), u koji bi se smještali ratni plijen (*praeda*) i stoka (*capita*).⁶⁶

Svaki vojni logor je imao glavnu cestu, koja se nazivala *via principalis* i koja se pružala pravcem sjever - jug, a duž nje su bili smješteni šatori ili objekti tribuna. Glavna cesta, *via principalis*, je izlazila iz vojnog logora kroz *porta principalis dextra* (istok) i *porta principalis sinistra* (zapad), koje su bile dodatno utvrđene i osigurane kulama. Na logoru su se, također, nalazile kapije i to *porta praetoria* - glavna kapija (sjever), te *porta decumana* ili *porta*

⁶⁴ S. Mesihović 2015, 1123.

⁶⁵ E. Pašalić 1966, 232.

⁶⁶ S. Mesihović 2015, 1131.

quaestori (južna). Termin *porta decumana* („kapija od Desete“) je dolazio zbog rasporeda manipula ili turmi od I do X.⁶⁷

Od vremena kasne Republike u središtu logora dotadašnje mjesto zapovjednikova šatora počinje zauzimati jedna nova zajednička građevina nazvana *principia*, koja je bila upravno i religiozno središte vojnog logora.⁶⁸ *Principija* je bila smještena u sam centar logora, okrenuta prema glavnoj ulici, *via principalis*, i sastojala se iz tri dijela. Uz *principiu* nalazio se i *quaestorium*, prostorija u kojoj su se obavljali administrativni poslovi. U blizini se također nalazio i forum na kojem su se okupljali vojnici.⁶⁹

Moguće je izvesti zaključak da je na vojne arhitekture prilikom izgradnje *principija* utjecala i forma i fenomen središnjih gradskih trgova, dakle *forum*a. Čini se stoga sasvim prihvatljivom i teza da su vojni arhitekti, već i zbog same njegove funkcionalnosti i uloge, preuzeli već dobro poznate građevinske oblike *forum*a te ih prilagodili posebnim vojnim potrebama.⁷⁰

Za rimske vojne logore se može s pravom reći da predstavljaju „zavidne“ primjere arhitektonsko - graditeljskog planiranja i rada, upravo zbog odlično uređenog sistema ulica i prolaza unutar njega, koji su u velikoj mjeri ličili na neki rimski grad. Također, unutar zidina vojnog logora se nalazio tribunal sa platformom, odakle je zapovjednik držao govore i vodio religiozne svečanosti, kako smatra Sanader⁷¹, potom hram, stražarnica, objekti poput bolnice, kuhinje, javna kupatila, skladišta za žito i meso, prostorije u kojima se čuvalo teško naoružanje i artiljerija i radionice za obradu metala i drveta. Svaki vojnici unutar logora je, pored vojnih obaveza imao svoj zanatski posao, a posebno su u radionicama proizvodili ciglu i crijep, na kojima su ostavili svoje pečate, na osnovu kojih se može vrlo vjerovatno utvrditi da je određena vojna jedinica boravila unutar samog vojnog logora.

U posebnom dijelu logora su bili smješteni najvrijedniji plijen, taoci, a posebno visokorangirani neprijateljski zarobljenici. Tokom perioda mira u nekim vojnim logorima se nalazila i tržnica, na kojoj bi se obavljala trgovina sa domaćim stanovništvom. Izuzetno važan dio je svakako bila i zona koja se nalazila izvan samih zidina logora, koja je služila za

⁶⁷ S. Mesihović 2015, 1131.

⁶⁸ M. Sanader 1999, 99.

⁶⁹ S. Mesihović 2015, 1131.

⁷⁰ M. Sanader 1999, 107.

⁷¹ Ibid., 100.

održavanja potreba samog vojnog logora i nazivala se *territoria*.⁷² Ta zona izvan zidina je uključivala vodene resurse, pašnjake za konje, mazgu i stoku, potom šumske oblasti, rudnike i kamenolome, civilna naselja-*canabae*, te mjesta za obuku i vježbališta. Kako su rimski vojni logori građeni prema raspoloživim sredstvima i mjesnim uslovima, kao i broju vojnih jedinica, to je dovelo do toga da postoje određene razlike u veličini i izgledu, pa su prema tome neki imali izgled četverougla, neki trougla, dakle pratili su konfiguraciju terena.

Zbog svega navedenog Rimljani su pažljivo birali gdje će podignuti vojni logor. Birana su mjesta u blizini vodenih tokova, koji su nekada mogle biti iskorišteni za plovidbu, potom velike plodne ravnice uz njih, iskoristive za ispašu i bavljenje poljoprivrednim poslovima, te blizina kamenoloma.⁷³ Ova mjesta su pogodna zbog blizine sirovina nepohodnih za izgradnju jednog vojnog logora.

Također, birana su određena strateška mjesta, pogodna da bi vojne jedinice, koje su smještene unutar zidina, što uspješnije obavile ciljani zadatak.⁷⁴ Trebalo je još paziti da u blizini ne bude brdo ili povišen položaj koji bi mogao biti na smetnji ako ga zauzmu protivnici.⁷⁵ Oko logora su podizali osmatračnice na uzvišenjima, sa kojih su mogli da signaliziraju kada se nalaze neprijatelji u blizini. Ponekad bi se vojni logori podizali na nekom malo uzvišenijem položaju, kako bi se dobio bolji pregled okolnog terena.

Gradnja vojnih logora uglavnom se morala prilagođavati geografskim uvjetima. Iz tih razloga, skoro svaki vojni logor koji je bio istraživan, imao je neke svoje posebne planske i arhitektonske crte. Na osnovu veličine, stalnosti logora, potom lokacije na kojoj je smješten, prirodnih resursa kojima se raspolože za podizanje i izgradnju, vršene su određene modifikacije i improvizacije u odnosu na objekte u njima.⁷⁶ Zbog toga određeni vojni logori odstupaju od generalnog i standardnog plana, te se u njima ne nalaze baš svi arhitektonski i građevinski elementi.

Važna karakteristika rimskih vojnih logora jesu civilna naselja - *canabae*, koja su podizana uz njih ili u njihovoj nesposrednoj blizini.⁷⁷ Naseljavali bi se trgovci, zanatlije, gostioničari i svi oni koji su se nadali da bi mogli profitirati od vojske, jer su vojnici uvijek bili

⁷² S. Mesihović 2015, 1132.

⁷³ P. Šprehar 2008, 19.

⁷⁴ E. Pašalić 1966, 209.

⁷⁵ S. Mesihović 2015, 1130.

⁷⁶ Ibid., 1128.

⁷⁷ E. Pašalić 1966, 219.

redoviti izvor svježeg gotovog novca, te su svojim prisustvom pružali adekvatnu sigurnost i zaštitu od razbojnika.⁷⁸ Uz logore u ovim naseljima su se naseljavale i žene sa kojima su vojnici stupali u veze, te eventualno njihova djeca.⁷⁹

Do porasta civilnih naselja je također dolazilo jer su vojni logori privlačili lokalnu populaciju. Ova naselja nisu imala poseban administrativni status, nego su bila pod upravom određenog vojnog zapovjedništva u vojnom logoru.⁸⁰ Pored civilnih naselja, uz logore su podizana i poljoprivredna sela (*vici*), gazdinstva koja su služila za stalan priliv hrane, potom banje, dvorane za vježbanje i masaže, amfiteatri, škole itd.

Ono što je još važno istaći, jeste da rimski vojni logori nisu imali samo funkciju zaštite vojnika tokom ratnih pohoda neprijateljskih teritorija ili ako bi bili nadjačani u toku borbi, da se mogu u njega bezbjedno povući i pregrupisati. Također, podizani su uz puteve, za nadzor domaćeg stanovništva nakon što bi ono bilo pokoreno kao i za borbu protiv razbojnika.⁸¹ Vojne jedinice koje su bile smještene unutar logora su učestvovala u javnim radovima i mnogim proizvodnim djelatnostima, kao što je izgradnja puteva, vodovoda i drugih objekata.⁸²

U krajevima Bosne i Hercegovine pioniri romanizacije su bili u većoj mjeri vojnici i vojne jedinice nego italiski trgovci i drugi privrednici.⁸³ Vojni logori su bili nosioci urbanizacije, posebno kada je riječ o civilnim naseljima, koja su podizana uz logore, od kojih su neka postepeno prerastala u gradove, a pojedina su čak prerasla i u centar neke municipalne jedinice.⁸⁴

3.1. Tipologija objekata

Rimljani su i tokom borbi za osvajanje našeg područja, posebno za vrijeme Batonovog ustanka (6-9 g.n.e.), a moguće i ranije, kako bi uspostavili vlast,⁸⁵ izgradili vojne logore za smještaj svojih vojnih jedinica. Upravo izgradnja ovako snažnih uporišta na strateški važnim

⁷⁸ S. Mesihović 2015, 1125.

⁷⁹ Ibid., 1135.

⁸⁰ S. Mesihović 2015, 219.

⁸¹ A L BiH, TOM I 1988, 30.

⁸² E. Pašalić 1966, 220.

⁸³ E. Pašalić 1960, 85.

⁸⁴ Municipij – naziv koji se koristio u rimskoj državi, za tzv. drugi red gradova, čiji je status bio ispod kolonija. Ovi gradovi su imali vlastitu samoupravu, ali nisu imali rimsko građanstvo.

⁸⁵ P. Šprehar 2008, 17.

mjestima trebala je da konsolidira rimsku vlast u kasnije osvojenim područjima. Osnovna cestovna mreža je već bila sagrađena za vrijeme cara Tiberija, te nastavljena pod njegovim nasljednicima, naročito za vladavine cara Klaudija (41-54 g.n.e.).⁸⁶ Riječ je o *via munita* – umjetno građenoj cesti sa čvrstom podlogom, koja je bila osposobljena za kolski promet i takve su bile sve ceste koje je dao sagrađiti namjesnik Dolabela, namijenjene u prvom redu vojnim potrebama.⁸⁷ Građevinski materijal (drvo i kamen) za izgradnju logora su vjerovatno dobijali iz okolnih nalazišta, dok su ciglu i crijep u prvom periodu transportom dobavljali preko Salone i Narone.⁸⁸ Od sredine 1. st. uvozna opeku počinje sve više zamjenjivati opeka proizvedena u radionicama vojničkih logora u samoj Dalmaciji, a potom i u privatnim, odnosno općinskim radionicama.⁸⁹

Logori su podizani prema raspoloživim sredstvima, mjesnim uslovima, brojnosti vojnih jedinica, pa je iz tog razloga konstatirana razlika u veličini arheološki istraženih vojnih logora na prostoru Bosne i Hercegovine. Podizani su na otvorenim mjestima, u plodnim ravninama u blizini vodenih tokova, koji su mogli služiti za riječnu plovidbu, kao što je to slučaj sa donjim tokom rijeke Neretve, koja je predstavljala riječnu komunikaciju za prevoz i transport do emporija Narone.⁹⁰

U našim područjima logori su u prvo vrijeme imali isključivo ofanzivnu namjenu, te su u njima bili centri i baze za vojne operacije, dok se u kasnijem periodu njihova uloga nešto izmijenila, pa su umjesto ofanzivnih centara postali važna odbrambena mjesta i skloništa u slučaju barbarskih najezdi, tačnije imali su ulogu *refugia*.⁹¹ Značaj i broj vojnih logora se vremenom mijenjao, prema broju i snazi vojnih jedinica koje su držale posadu u raznim dijelovima današnje Bosne i Hercegovine.

Nakon završene okupacije područja buduće provincije Ilirik i odlaska legija, negdje oko 69 g.n.e. iz Dalmacije⁹², vojno obezbjeđenje su preuzele pomoćne čete (*auxilia*) koje su imale zadatak da nadziru peregrinske civitates kako ne bih došlo do novih pobuna. Ove pomoćne čete (*auxilia*) su bile sastavljene od pripadnika plemena i naroda iz raznih zemalja Imperije, a koje

⁸⁶ I. Bojanovski 1974, 16.

⁸⁷ Ibid., 31.

⁸⁸ A. Škegro 1999, 290.

⁸⁹ Ibid., 289.

⁹⁰ E. Pašalić 1960, 99.

⁹¹ Ibid., 99.

⁹² A L BiH, tom I 1988, 33.

nisu imali građanstvo.⁹³ Moguće dokaze o boravku vojnih jedinica na ovom području u vremenskom periodu od početka I st. n.e. do sredine III st.n.e., pored pečata na cigli i crijepu, mogu pružiti u pojedinim slučajevima i epigrafski nalazi.

Do danas su ustanovljeni arheološkim istraživanjima ostaci vojnih logora na lokalitetima Humac kod Ljubuškog, Gradina kod Doboja. Na ostalim lokalitetima (Mogorjelo kod Čapljine, Kastel kod Banje Luke, Gromile u Šipovu kod Jajca, Gromile u Karauli kod Kaknja, te Gradovi u Voljevici kod Bratunca), njihov vojni karakter se može pretpostaviti samo na osnovu pronađenog arheološkog materijala, ali se ne može sa sigurnošću tvrditi da se radi o vojnim logorima, jer se na pojedinim lokalitetima nisu obavljala veća arheološka iskopavanja koja bi pomogla u otkrivanju sačuvanih ostataka, tj. zidina. Vjerovatno je na prostoru Bosne i Hercegovine u antičko doba bilo još nekoliko većih ili manjih vojnih logora, ali njihovi zidani ostaci nisu do danas pronađeni.

Također, uz vojne logore na području Bosne i Hercegovine su nastajala civilna naselja - *canabae*, koje su između ostalog osnivali i vojni veterani, te su pored njih u njima živjeli trgovci, zanatlije kao i posjednici većih ili manjih ekonomija. Poljoprivrednici su ovdje prodavali svoje proizvode i održavali vezu između sela i trgovišta.⁹⁴ Razvitak vojnih logora na području Bosne i Hercegovine se odražavao na razvitak civilnih naselja - *canabae* uz njih.⁹⁵ Tačnije, razvijanje civilnih naselja uz logore na području naše zemlje ide postupnim putem od malih aglomeracija, koje je logor zatekao ili privukao, pa sve do većih aglomeracija i gradova. Tako su logori, iako čisto vojnički centri, u stvari ulazili u sastav aglomeracija u kojima je preovladavala domaća populacija. Posmatrana u cjelini, civilna naselja uz logore su poput stanica na cestama, preuzimala uloge privrednih centara i trgovišta za svoju okolinu, te su zadovoljavale brojne potrebe vojnih jedinica smještenih u logorima.⁹⁶

O lokalitetu Gračine na Humcu kod Ljubuškog, na kome se pretpostavljalo da se nalaze ostaci rimskog vojnog logora, vrlo malo se znalo sa geografskog i arheološkog stanovišta. Tako je bilo sve do trenutka kada su sprovedena sistematska arheološka iskopavanja u periodu između 1977. - 1979. godine,⁹⁷ prilikom kojih su otkopane 4 građevine od kojih su dvije

⁹³ E. Pašalić 1966, 209.

⁹⁴ Ibid., 220.

⁹⁵ E. Pašalić 1960, 97.

⁹⁶ E. Pašalić 1966, 220.

⁹⁷ I. Bojanovski 1988, 366.

iskopane cjelovito, a dvije polovično. Sam lokalitet na kojem leže ostaci ruševina vojnog logora nalazi se na prostranim ravnicama uz lijevu obalu rijeke Trebižat.

Dakle, sama lokacija odgovara i mjestima gdje su podizani vojni logori, a ovaj na Gračinama je podignut na ravnom dijelu sa vrlo povoljnim pregledom okolnog terena i povoljnim položajem. Bio je podignut na terenu koji ranije nije bio nastanjen. Naime, u toku iskopavanja nije bilo nalaza iz prehistorijskog doba. Dosta rijetki lonci od grube domaće keramike rađene rukom najverovatnije su nabavljeni od okolnog domaćeg stanovništva.⁹⁸

Prilikom istraživanja otkriveni su vanjski bedemi zidova kojima je bio ograđen i zaštićen areal vojnog logora, koji je zauzimao prostor od oko 1,5 ha.⁹⁹ Odbrambeni zid sa kulama i vratima je sa sve četiri strane zatvarao objekte logora na prostoru koji zauzima nekih 140 m dužine (pravac sjever-jug) i nekih 110 m širine (na pravcu istok-zapad),¹⁰⁰ dok je debljina bedemskih zidina iznosila oko 0,90 m.¹⁰¹ Ukupna visina zidina bedema, nažalost, nije poznata, jer je sav kamen već odavno bio raznesen i ugrađen vjerovatno u neke druge nastambe. O samim objektima na bedemu (kule i porte) se ne može ništa konkretno reći.

Rimski vojni logor na Gračinama (Tabla 1) je imao oblik pravougaonika i odgovora standardnom tipu stalnih logora, tj. *castra stativa*, koji su bili izgrađeni od kamena. Kako se u blizini vojnog logora na Gračinama nalaze žive stijene, nema sumnje da se kamen za izgradnju logora nabavljao iz neposredne blizine.¹⁰² Ovom stalnom logoru prethodio je privremeni logor od šatora, koji je bio izgrađen od zemlje i palisade, ili od trske i plete premazanog glinom.¹⁰³

Što se tiče samih supstrukcija koje su otkopane, u nauci ne postoji jedinstveno mišljenje oko toga kakvu su one imale funkciju. Prema mišljenju Bojanovskog, prvi iskopani objekat je predstavljao *principiu*, vrhovno i pravno mjesto vojnog logora, dok se uz njega nalazio i *quaestorium*, a za drugi objekat, koji se sastojao od 12 prostorića, Bojanovski je smatrao da se radi o paviljonu za smještaj vojnih jedinica.¹⁰⁴

Nasuprot njemu, Basler kao i Dodig su smatrali da otkopani objekti predstavljaju *balenum* (rimsko kupalište) i *casa* (prateći stambeni objekat) sa atrijem i vestibulom.¹⁰⁵ Dodig

⁹⁸ I. Bojanovski 1980, 18.

⁹⁹ V. Atanacković-Salčić 1977, 80.

¹⁰⁰ I. Bojanovski 1980, 21.

¹⁰¹ I. Bojanovski 1981, 64.

¹⁰² I. Bojanovski 1980, 14.

¹⁰³ Ibid., 24.

¹⁰⁴ Ibid., 23.

¹⁰⁵ R. Dodig 2011, 331.

dalje navodi da je opravdano u njima tražiti aneks vojnog tabora (*balneum i casa*), te da se vojni logor, u kojem je mogla boraviti jedna *cohors equitata* (oko 608 vojnika), nalazio u blizini, sudeći po velikoj količini crijepa i obrađenog kamena na širem području Gračina.¹⁰⁶

Sama arheološka istraživanja koja su sprovedena na Gračinama (istražena je jedna šestina), daju nepotpunu sliku o objektima koji su se nalazili unutar logora. No sam položaj, arhitektura iskopanih objekata, postojanje dviju glavnih smjernica *carda* i *decumana*, kao i cjelokupni arheološki materijal, u prvom redu vojni predmeti (oružje i oprema) ukazuje na to da je logor vjerovatno bio sagrađen u prvoj polovini I stoljeća. Dalje dimenzije logora ukazuju da je ovo manji logor, koji je vjerovatno bio izgrađen za jednu kohortu sa pripadajućom konjicom od oko 500 vojnika. Pored ovog, pronađeni arheološki materijal ukazuje na to da se unutar areala rimskog vojnog logora nalazila kuhinja, kupaonice, te razne zanatske radionice. Dalje, prema nalazu građevinskog natpisa, koji je bio posvećen božanskom paru Liberu i Liberi, opravdano je mišljenje o postojanju hrama unutar logora, čiju je obnovu i proširenje izvela *cohors I Belgarum equitata*.¹⁰⁷

Bojanovski pretpostavlja da je logor mogao biti podignut negdje za vrijeme borbi sa Delmatima 53.-39. g. pr. n. e., a kao dokaz tome govore tegule sa pečatima *Pansiana* i *Q.C.P.Pansiana* koja se datiraju u 43.-42. g. pr. n. e. ili da je podignut najkasnije negdje oko 14. g. n. e. kada je Tiberije u okolicu Ljubuškog doveo svoje veterane.¹⁰⁸ Prema arheološkom materijalu, najintenzivniji život u logoru na Gračinama je bio u I stoljeću, a zidine logora su služile za zaštitu i u II i III stoljeću, kada vojska odlazi.¹⁰⁹ Život unutar logora je vjerovatno nastavio teći i kasnije, samo manjeg intenziteta.

Kako su civilna naselja - *canabae* bila nedvojbeno vezana za vojne logore, Bojanovski smatra da su naselja na Pivnicama u Hardomilju i ono nešto veće na Provaliji u selu Teskari bila funkcionalno povezana sa vojnim logorom na Humcu.¹¹⁰ Sigurno da su izgradnja vojnog logora, civilnog naselja i ekonomija uticali na samu naseljenost ove regije i njenu poljoprivredu. Također, vojni logor je izvršio i snažan uticaj na dolinu Trebižata, prenoseći i u našu zemlju kulturno naslijeđe Italije i mediteranskih zemalja.

¹⁰⁶ R. Dodig 2011, 331.

¹⁰⁷ A. Marić 2016, 111.

¹⁰⁸ I. Bojanovski 1988, 367.

¹⁰⁹ Ibid., 367.

¹¹⁰ I. Bojanovski 1980, 18.

Sljedeći lokalitet na kome su konstatovani ostaci vojnog logora jeste Gradina u Makljenovcu, koja se nalazi oko 4 km južno od Doboja. Logor je bio podignut na nešto malo uzvišenijem prostoru, u plodnim ravninama, uz obale rijeke Usore i Bosne. Izgled vojnog logora je bio standardni pravougaonik orijentiran u pravcu sjeveroistok – jugozapad sa svojom dužom stranom od 160 m, dok mu je širina bila negdje oko 120 m u pravcu jugoistoka ka jugozapadu.¹¹¹ Unutrašnji areal logora je zapremao površinu negdje oko 2 ha te je bio opasan kamenim zidom koji je na uglovima bio zaobljen. Debljina zidina je iznosila cca 2 m, dok se na pojedinim mjestima visina bedema očuvala i do 1,5 m. Također, na zidinama su se očuvali ostaci od kula.¹¹²

Logor kod Doboja (Tabla 2) se može ubrojati u auxilijarne logore, jer su logori u kojima su boravile legije bili mnogo veći. Zahvaljujući epigrafskom natpisu, koji je bio posvećen Geniju kohorte i koji spominje njegovog tribuna, može se zaključiti da je tribun zapovijedao kohortom te je u logoru bila smještena jedna *cohors miliaria* (1000 vojnika).¹¹³ U neposrednoj blizini vojnog logora na Gradini nalazio se i kamenolom, pa se pretpostavlja da su odatle uzimali kamen, zbog blizine lokaliteta, za izgradnju logora.¹¹⁴ Najveći problem kao i na Gračinama, jeste činjenica da su ljudi raznosili kamenje sa zidina logora i ugrađivali u neke svoje objekte, a većina ih je ugrađena i kao spolija za kasnoantičke objekte u neposrednoj blizini. Također i unutrašnji prostor logora se koristio, i dalje se koristi, u poljoprivredne svrhe.

U arheološkim istraživanjima otkrivena su vrata na istočnom dijelu, uz koja je prigradna kula (3,80x2,80x2,70 m) četvrtastog oblika, dok je uz ulaz na sjevernom dijelu bila prigradna kula trapezaste osnove (5x3,20x3,50 m). Još je ispitan i sjeveroistočni dio bedema koji je bio polukružnog oblika, u koji je ugrađena kula trapezaste osnove (5,70x3,60x4 m).¹¹⁵ Prema tome, na uglovima bedema su se vjerovatno nalazile kule trapezaste osnova, čiji su se temelji najbolje očuvali na sjeveroistočnom dijelu bedema, kako kazuju rezultati iskopavanja.

Arheološkim iskopavanjima su otkriveni u centru logora i ostaci građevine za koju se pretpostavlja da je imala ulogu principije (41x33 m), u kojoj su se vojne jedinice okupljale i obavljali službene poslove i vršili svečane obrede, dok su u sjeveroistočnom dijelu vjerovatno bile barake vojnika kao i zgrade zapovjednika i oficira.¹¹⁶ Uz centralnu zgradu unutar vojnog

¹¹¹ V. Radimsky 1891, 261.

¹¹² C. Patsch 1897, 536.

¹¹³ C. Patsch 1914, 169.

¹¹⁴ I. Čremošnik 1966, 122.

¹¹⁵ Ibid., 124.

¹¹⁶ I. Čremošnik 1984, 30.

logora na Gradini, sudeći prema velikoj količini nalaza keramike i bronzanih predmeta, može se tvrditi da se nalazila spremnica. Brojni nalazi loše pečene i odbačene keramike potiču iz dosta dugog perioda, od kasne antike do ranog srednjeg vijeka¹¹⁷, pa se ne može sa sigurnošću tvrditi da se unutar logora, u periodu kada je boravila vojska, nalazila i lončarska radionica.

Iskopavanjima je također potvrđeno i postojanje civilnog naselja - *canabae*, koje se protezalo duž zapadne strane vojnog logora na dugom i uskom, nešto uzvišenijem prostoru. Na prostoru kanaba očuvani su ostaci objekta za koje se pretpostavlja da je služilo kao banja koja se vjerovatno koristila za potrebe vojnih jedinica unutar logora, i imala je sistem hipokausnog uređaja.¹¹⁸

Vrijeme podizanja logora nije razjašnjeno, a prema natpisu iz druge polovine I st., na kojem se spominje tribun *cohors I Flavia Hisponarum*, u tom periodu na lokalitetu Gradina je postajalo vojno uporište. Na osnovu podataka sa epigrafskih nalaza, kao iz onog što nude arheološki nalazi, pretpostavlja se da se vojni logor na Gradini kod Doboja koristio od druge polovine I stoljeća, zatim tokom II i III st. Upravo je kraj II i početak III st. predstavljao period kada je život unutar zidina logora najintezivnije trajao.¹¹⁹ Arheološki nalazi fragmenata slavenske keramike, kao i ostaci kasnijih nastambi pokazali su da se život nastavio unutar zidina i nakon odlaska rimske vojske.¹²⁰ Vojni logor na Gradini kod Doboja predstavlja, za sada, jedini sigurno utvrđeni logor koji je bio podignut blizu granice između Panonije i Dalmacije.

Veliku pažnju stručnjaka privukao je građevinski kompleks na lokalitetu Mogorjelo (Tabla 3 a – Tabla 3 b). Ovaj građevinski kompleks je bio podignut na nešto uzvišenijem brežuljku, na desnoj strani Neretve, oko 2 km južno od Čapljine. Dužina zidina kojim je bio ograđen unutrašnji areal iznosila je 102 m, dok im je širina iznosila 86 m i visina bedema se na mjestima očuvala do cca 1,5 m.¹²¹ Lokalitet Mogorjelo (Tabla 3 b) je imao oblik tek nešto neznatno izduženog pravougaonika, na čijim su se uglovima nalazili istureni tornjevi. Samo je toranj na istočnom uglu bio okrugle osnove, vjerovatno zbog blizine Neretve. Sjeverna vrata, *Porta decumana* su bila ukrašena sa dva raznolika ortostata u obliku cippusa, sa prikazom akanta na jednom, i prikazom vinove loze na drugom bloku i bila su utvrđena kulama,¹²² dok su se još dvojica vrata nalazila na istoku i zapadu također utvrđena kulama. Na jugozapadnom

¹¹⁷ I. Čremošnik 1966, 123.

¹¹⁸ I. Čremošnik 1984, 32.

¹¹⁹ Ibid., 39.

¹²⁰ Ibid., 32.

¹²¹ C. Patsch 1914, 160.

¹²² Đ. Basler 1972, 40.

zidu su bila nešto manja vrata, nešto poput tajnog izlaza, i bila su utvrđena samo jednim četverokutnim tornjem.¹²³

Kako je već rečeno, lokalitet Mogorjelo je privlačilo veliku pažnju stručnjaka koji su se bavili pitanjem njegove namjene i funkcije. Jedni su ga smatrali vojnim logorom i datirali ga u I stoljeće¹²⁴, odnosno III stoljeće.¹²⁵ Drugi su smatrali da je u Mogorjelu bio centar velikog posjeda koji je kasnije, tačnije u IV stoljeću utvrđen zidinama i kulama, tj. imao je ulogu *castrona*.¹²⁶ Na lokalitetu Mogorjelo je vjerovatno prvobitno postojao kompleks jednog velikog gospodarskog – poljoprivrednog imanja, koji je bio sagrađen negdje u I stoljeću n.e.¹²⁷

U sklopu ovog velikog imanja na Mogorjelu (Tabla 3 a) se nalazio objekat za preradu poljoprivrednih proizvoda (*villa rustica fructuaria*), kao i objekat u kome se boravilo (*villa rustica habitatoria*).¹²⁸ To je ujedno bio i period stvaranja krupnih zemljišnih kompleksa u Donjoj Neretvi i intenzivnog naseljavanja italskih kolonista.¹²⁹ Nažalost, ovaj poljoprivredni kompleks je vjerovatno spaljen negdje u III stoljeću, pa je moguće krajem III ili početkom IV stoljeća ovo poljoprivredno imanje postalo državno i obnovljeno.¹³⁰

Sve proizvodne naprave, koje su bile u sklopu ekonomskog dijela vile iz I stoljeća, kao što su naprave za vino i ulje, mlin i pekara su obnovljeni i dalje su ostali u funkciji.¹³¹ Većina nađene keramike iz rimskog perioda upućuje na zaključak da je ovaj objekat svoj vrhunac doživio u III i IV st.¹³² U periodu kasne antike stanje je postalo nemirno, pa je vjerovatno odlučeno, kada se obnavljao kompleks poljoprivrednog imanja, koje je služilo za potrebe snabdijevanja Narone, utvrditi bedemskim zidinama kao i kulama radi zaštite od barbarskih napada. Ujedno, ovo je bio period kada su počeli sa utvrđivanjem građevinskih kompleksa koji su bili podignuti u ravninama, dok se drugi sistem odbrana od barbarskih navala odnosio na podizanje utvrda na što uzdignutijem i nepristupačnijem terenu. Prvom tipu utvrđivanja u ravninama je pripadao i kompleks na Mogorjelu.¹³³

¹²³ M. Zaninović 2002, 447.

¹²⁴ Ibid., 162.

¹²⁵ I. Bojanovski 1969 a, 154.

¹²⁶ Đ. Basler 1953, 145.

¹²⁷ Đ. Basler 1972, 39.

¹²⁸ Ibid., 39.

¹²⁹ A. Busuladžić 2011 c, 349.

¹³⁰ A. Busuladžić 2011 a, 149.

¹³¹ Đ. Basler 1972, 40.

¹³² A. Busuladžić 2011 a, 149.

¹³³ P. Šprehar 2008, 22.

Utvrđivanje ovog poljoprivrednog imanja izvršeno je po ugledu na vojne logore koji su podizani u prvom stoljeću. Nakon što su Zapadni Goti (401.-403. godine) porušili imanje koje je snabdijevalo Naronu i štitilo je od prodora, život nije prestao unutar ovih zidina, a to dokazuje izgradnja dvije bazilike, koje su vjerovatno sagrađene negdje u drugoj polovici V stoljeća.¹³⁴ Sjeverna (18,15x14,05m) i južna (18x10,40m) bazilika su bile smještene u južnom dijelu imanja i orijentirane u pravcu istok-zapad. Materijal za izgradnju ovih bazilika je vjerovatno uziman sa ruševina poljoprivrednog kompleksa.¹³⁵ Utvrđeni zidovi su sigurno još uvijek stajali, pa su budućim stanovnicima poslužili kao bezbjedno sklonište. Također, slobodni prostor koji se nalazio unutar Mogorjela je iskorišten, od vremena podizanja crkvi, kao groblje koje je tu bilo u kontinuitetu sve do XIV stoljeća, kako su to pokazala arheološka istraživanja grobova, kao i sačuvani ostaci stećaka.¹³⁶

Na lokalitetu Kastel kod Banje Luke, tokom arheoloških iskopavanja su konstatirani ostaci zidina, a na osnovu arheoloških nalaza cigle i crijepa pretpostavlja se da su vjerovatno pripadali rimskom vojnom logoru. Logor je podignut na malom uzvišenju na aluvijalnom ravničarskom terenu, na lijevoj obali Vrbasa, što je u biti odgovaralo i mjestima na kojima su Rimljani inače podizali svoje vojne logore. Samo ime *Castra* (Banja Luka) nameće pretpostavku da se ovdje nalazio vojni logor.¹³⁷

U prilog tvrdnji da se na ovom lokalitetu nalazio vojni logor govori i pronađena votivna ara koju je podigao beneficijar, jer je potvrđeno da su se beneficijarske postaje podizale uz vojne logore.¹³⁸ Beneficijarske postaje su podizane na važnijim rimskim cestama kako bi se regulirala njihova sigurnost, a poznato je da je u blizini prolazila velika rimska cesta koja je vodila iz Salone prema Servitiumu,¹³⁹ tako da je vojni logor mogao biti podignut za kontrolu nad ovom cestom. Također, votivna ara indicira postojanje hrama, koji je bio posvećen rimskom vrhovnom božanstvu Jupiteru.¹⁴⁰

Nalazi metalnih zgura indiciraju da su se unutar vojnog logora na Kastelu kod Banje Luke nalazile i radionice. Analiza arheološkog materijala je pokazala da dosta keramike pripada

¹³⁴ Đ. Basler 1958, 58.

¹³⁵ Ibid., 46.

¹³⁶ I. Čremošnik 1951, 248.

¹³⁷ I. Bojanovski 1988, 367.

¹³⁸ C. Patsch 1895, 575.

¹³⁹ Z.-L. Žeravica 1984, 19.

¹⁴⁰ C. Patsch 1895, 575.

periodu prahistorije, što bi značilo da je logor podignut na već ranije naseljenom mjestu.¹⁴¹ Pored toga, ostali keramički materijal je pokazao da je ovaj lokalitet korišten i u kasnijem periodu, tj. u srednjem vijeku, a na lokalitetu je kasnije podignuta i tvrđava u osmanskome periodu.¹⁴² To dokazuje da sama lokacija predstavlja stratešku tačku na kojoj su podizana vojna uporišta i odbrambene fortifikacije od prahistorije pa sve do osmanskog perioda.

Kada je riječ o civilnom naselju - *canabae*, ono se moglo nalaziti na lokalitetu Donji Šeher. Ujedno i naselje u Gornjem Šeheru na kome su se nalazili termalni izvori je moglo biti funkcionalno povezano sa vojnim logorom na Kastelu. Vojne jedinice su ga mogle koristiti za vlastite potrebe. Što se tiče vremena kada je podignut vojni logor, ne može se sa sigurnošću tvrditi kada je to bilo. Arheološki materijal koji je ispitan ukazuje na vremenski period od II st. pa sve do VI st.¹⁴³ Najviše nalaza je iz perioda II i III st. pa je taj period vjerovatno predstavljao vrijeme kada se najintenzivnije odvijao života unutar bedema vojnog logora. Rimsko vojničko utvrđenje u Banjoj Luci (*Castra*) je vjerovatno izgrađeno još u I st.¹⁴⁴

Na lokalitetu Gromile u Šipovu kod Jajca konstatirane su ruševine dugih zidina na nešto uzvišenijem prostoru, oko kojeg se naziru prostrane plodne livade. Oblik ovih zidina jest pravougaoni, od sjeverozapada prema jugoistoku zidine su duge 215 koraka, dok je od sjeveroistoka prema jugozapadu njihova širina 190 koraka.¹⁴⁵ Lokalitet, sa ostacima zidina za koje se pretpostavlja da pripadaju vojnom logoru, leži u ravnici uz lijevu obalu rijeke Plive, oko 20 km od Jajca.¹⁴⁶

Činjenica da dolina Plive spada među najpogodnije i najplodnije bosanske doline, uz prirodna bogatstva kojim obiluje ovaj kraj, svakako je uticalo na to da su Rimljani koristili prirodne resurse, za podizanje vojnog logora, a i civilnog naselja koje je kasnije preraslo u značajnije gradsko naselje, tzv. *municipium*.¹⁴⁷ Svakako da je ovaj kraj mogao biti razlog naseljavanja. Zbog velikih mogućnosti za bavljenje poljoprivredom, kao i ostalim zanatima koji su bili neophodni u skladu sa potrebama vojnih logora leži razlog njene naseljenosti.

¹⁴¹ I. Čremošnik 1972, 133.

¹⁴² Z.-L. Žeravica 1984, 19.

¹⁴³ Ibid., 19.

¹⁴⁴ I. Bojanovski 1977, 152.

¹⁴⁵ C. Patsch 1910, 184.

¹⁴⁶ Č. Truhelka 1892, 318.

¹⁴⁷ E. Pašalić 1966, 219.

U prilog činjenici da se na ovom lokalitetu nalazio rimski vojni logor ide i to da je ovuda prolazila antička cesta koja je vodila iz Salone prema Servitiumu.¹⁴⁸ Rimljani su prilikom izgradnje cestovne mreže koristili vojne logore zbog kontrole i sigurnosti na cesti, kao i kontroliranje trgovine. U neposrednoj blizini se, zasigurno, nalazilo i civilno naselje. Prema obliku, položaju i dimenzijama, ostaci zidina vjerovatno pripadaju vojnom logoru koji je bio izgrađen za jednu kohortu. To saznajemo iz epigrafskog natpisa koji je pronađen na lokalitetu, a na kojem se spominje tribun *XII legije Fulminata*, te je vjerovatno jedan dio ove legije boravio u vojnom logoru kod Šipova.¹⁴⁹

Iako logor nije arheološki istražen, na osnovu pronađenih nalaza oruđa može se pretpostaviti da su se unutar zidina nalazile zanataskе radionice. Vrijeme kada je podignut logor se također može samo pretpostaviti i vjerovatno otprilike odrediti u I stoljeće, kako smatra Sergejevski.¹⁵⁰ Kao i na ostalim lokalitetima na kojima su konstatirani ostaci vojnih logora, i ovdje život nije zamro unutar zidina nakon napuštanja vojnih jedinica negdje u III st. Odbrambene zidine vojnog logora su u kasnijem periodu, mogle poslužiti stanovnicima kao sklonište pred najezdama pljačkaša. Svakako da bi na ovom lokalitetu trebalo sprovesti sistematska arheološka iskopavanja, kako bi se dobila kompletna slika i razjasnili problemi oko potencijalnog vojnog logora na Gromilama u Šipovu kod Jajca.

Slične ruševina kao na Gromilama u Šipovu otkrivene su i na lokalitetu Gradovi u Voljevici kod Bratunca. Pored ostataka zidina, nalazi rimske cigle i crijepa idu u prilog činjenici da se tu nalazi antička građevina. O ovim ostacima ruševina se zna vrlo malo, pogotovo jer na ovom lokalitetu nisu vršena arheološka iskopavanja koja bi riješila nedoumicu da li ruševine pripadaju vojnom logoru. Ostaci potencijalnog logora leže na prostranom i ravnom terenu uz lijevu obalu Drine, oko 4 km od Bratunca. Dakle, sam položaj bi odgovarao mjestima gdje su Rimljani podizali vojne logore.

Sam kompleks logora vjerovatno je bio zaštićen sa 4 strane kamenim bedemom, čija je debljina zidina iznosila cca 1,20 m.¹⁵¹ U prilog konstataciji da se radi o vojnom logoru jeste i pronađena ara, koja je postavljena od strane legionara *XI Claudiae Piaе Fidelis*.¹⁵² Vjerovatno je u vojnom logoru, u Voljevici kod Bratunca, boravila jedna veksilacija ove legije, koja je i u

¹⁴⁸ D. Sergejevski 1952, 42.

¹⁴⁹ D. Sergejevski 1926, 156.

¹⁵⁰ D. Sergejevski 1952, 57.

¹⁵¹ I. Bojanovski 1982, 141.

¹⁵² I. Bojanovski 1965, 106.

susjednim Skelanima ostavila traga. Također, dokazano je da je ovuda prolazila antička cesta koja je vodila od Sirmiuma do Argentarije,¹⁵³ pa su vjerovatno vojne jedinice smještene u logoru imale zadatak da brinu o sigurnosti trgovine na ovoj dionici puta, ali i kontrolu nad lokalnim stanovništvom.

Vojni logor u Voljevici je, kao i većina, moguće podignut negdje u I stoljeću, a njegove zidine su se nastavile koristiti sve do u srednji vijek.¹⁵⁴ Na ovom lokalitetu je pronađena nekropola iz srednjeg vijeka, čiji nadgrobni spomenici su predstavljali kamenje vađeno iz zidina vojnog logora. Uz vojni logor se sigurno razvilo i civilno naselje, jer je resursima bogata dolina rijeke Drine pružala za to veoma dobre uslove. Sam ovaj kraj je bio naseljen i u predrimsko vrijeme. Nažalost, ništa se više ne može reći konkretno o izgledu i unutrašnjosti vojnog logora u Voljevici kod Bratunca, kao ni o vojnim jedinicama koje su boravile unutar njega. Bez arheoloških istraživanja ne može se doći do novih saznanja i otkrića o cjelokupnom kompleksu vojnog logora. Također, veliki problem predstavlja i to što su zidine ovog logora većinom iskrčene, te predstavljaju prave kamenolome za lokalno stanovništvo koje koristi kamenje za izgradnju stambenih i drugih objekata.

Tokom zaštitnih arheoloških iskopavanja na lokalitetu Gromile u Karauli, kod Kaknja, otkriveni su ostaci zidova rimske građevine. Kako arheološko iskopavanje nije sprovedeno na cijelom kompleksu, ne može se govoriti o ukupnim dimenzijama objekta. Otkopan je samo zapadni dio zidina objekta, koji se pružao pravcem sjever-jug, a uz njega je otkriven i niz od šest prostorija različitih veličina.¹⁵⁵ Tokom arheoloških iskopavanja, na uglu zida su pronađeni ostaci temelja, koji su najvjerovatnije pripadali četvrtastoj kuli koja je imala istureni položaj. Prema tome, zidine su vjerovatno imale oblik pravougaonika većih dimenzija, te su na svakom uglu imale po jednu četvrtastu kulu. Zid koji je otkriven imao je debljinu od cca 0,65 m, dok zidovi kula bili debeli oko 0,80 m.¹⁵⁶

Objekat je izgrađen u ravnici, u Karaulskom polju, na mjestu koje je već ranije bilo naseljeno. Da je objekat imao odbrambenu ulogu, pored zidina i kula, potvrđuju to i nalazi oružja, tj. kamenih kugli koji potiču od antičke pračke.¹⁵⁷ Kako nisu izvršena sistematska istraživanja na ovom lokalitetu, tako je izostala i cjelokupna slika o ovome objektu i njegovoj

¹⁵³ Ć. Truhelka 1891, 239.

¹⁵⁴ I. Bojanovski 1965, 108.

¹⁵⁵ V. Paškvalin 1991, 132.

¹⁵⁶ Ibid., 133.

¹⁵⁷ A. Busuladžić 2011 a, 162.

namjeni i funkciji. Danas preovladava mišljenje da je objekat prvobitno imao poljoprivredno - stambenu namjenu (*villa rustica*), koja je u doba kasne antike transformirana u utvrđenu zgradu, tj. *castron*, čija je namjena bila odbrambena.¹⁵⁸ Također, ova teza je potvrđena time što su zidovi kule mlađi u odnosu na zidine objekta, kao i arheološki nalazi keramike koji vilu datiraju u II ili III st.¹⁵⁹

Kao što je navedeno na početku, u periodu kasne antike sistem odbrane su sačinjavale utvrde koje su podizane na uzvišenjima, dok se pojedini objekti koji su se nalazili u ravnicama također utvrđuju i štite kulama, vjerovatno preuzimajući odbrambeni izgled vojnih logora. Takav je slučaj i sa objektom podignutim na Gromilama u Karauli kod Kaknja, koji je imao zadatak da odbrani teritorij od nadolazećih najezdi barbara, koji su nadirali prema jugu iz sjevernih krajeva Rimskog carstva. Kako se nalazio uz glavnu cestu, ovaj objekat je imao ulogu da je štiti, jer su ceste služile za kretanja vojske i promet materijala. O utvrđenju iz IV stoljeća ukazuje nalaz novca cara Konstancija II (vl. 337. – 361.), kao i mnogobrojni nalazi keramike koji se datiraju u period II - IV stoljeće.¹⁶⁰ Do sada na području centralne Bosne nije konstatiran nijedan utvrđeni građevinski objekat kao što je ovaj na Gromilama u Karauli kod Kaknja, dok je na području cijele Bosne i Hercegovine, za sada, jedino poznato Mogorjelo kod Čapljine.

¹⁵⁸ V. Paškvalin 1991, 145.

¹⁵⁹ Ibid., 135.

¹⁶⁰ Ibid., 145.

4. Pokretni arheološki materijal

A. Keramika

Na lokalitetu Gračine kod Ljubuškog otkriveni su 1976. godine ostaci dobro očuvane rimske zgrade. Stoga su poduzeta sistematska arheološka iskopavanja u okviru naučno-istraživačkog projekta koji je bio realiziran u vremenskom periodu od 1977. do 1979. godine.¹⁶¹ U tim iskopavanjima pronađeno je mnogo arheološkog materijala pored bronzanih predmeta, keramički materijal je najbrojniji.

U prvoj etapi iskopavanja 1977. godine u jednoj prostoriji pronađeno je nekoliko plitkih zdjela i šolja provincijske *terra sigillate*, jedna posuda sa vertikalno profiliranim obodom i naglašenim leđima sa ravnim dnom, koja se datira u doba I i II st.n.e., jedna svjetiljka-uljarica (*lucerna*) sa natpisom *C (aius) Dessi(us)*.¹⁶² U prostoriji III, koja je služila kao *prefeurnium* ili ložište, na dubini od 80 cm od nivoa zemlje, pronađena je svjetiljka sa uglatim volutama i predstavom na diskosu koja predstavlja scenu *Bachus* sa *thyrsusom* na žrtveniku, a koja se datira u I st.n.e.¹⁶³ U trećoj prostoriji pronađeno je dosta fragmenata zdjela koji pripadaju barbotin keramici, disk svjetiljke na dubini od 1,10 m, te jedna posuda za vino (*oinohoe*), koja ima trolisni obod i zaobljeni trbuh.¹⁶⁴

U drugoj kampanji koja je vođena 1978. godine u prostoriji I pronađeno je više fragmenata grube keramike, jedan poklopac koji pripada amfori, nekoliko fragmenata keramike *terra sigillate*, koja potiče od posuda, zatim nešto domaće keramike, jedan fragment dna posude, koji na sebi ima žig *SEDIO*, uz još nekoliko fragmenata sive barbotin keramike.¹⁶⁵ U prostorijama označenim brojevima IV i VI nađeno je nekoliko fragmenata diskova keramičke svjetiljke-uljarice sa reljefnom predstavom orla i zmije, mnoštvo fragmenata *terra sigillate* (većinom zdjele i tanjiri), nekoliko keramičkih svjetiljki sa žigovima iz sjeverne Italije: *FESTI*, *ATIMET* i *STROBILI*, te crna i siva keramika sa barbotin ornamentikom te se pretpostavlja da su ove prostorije služile kako za stanovanje vojnika tako i kao njihove radionice.¹⁶⁶

¹⁶¹ Bojanovski 1980, 8.

¹⁶² V. Atanacković-Salčić 1977, 81.

¹⁶³ Ibid., 83.

¹⁶⁴ Ibid., 84.

¹⁶⁵ V. Atanacković-Salčić 1978, 75.

¹⁶⁶ Ibid., 77.

U trećoj kampanji, vođenoj 1979. godine pronađene su plitke zdjele sa aplikacijama u obliku polumjeseca, krljušti ribe ili šišarke, potom fragmenti posuda *terra sigillata* koji na sebi imaju žigove *SATTO - SATURNINUS* iz istočne Galije, fragmenti čaše od alabastra sa plastičnim rebrima koja je uvezena iz Egipta, zatim fragmenti grube keramike, rađene bez lončarskog kola, amfora koje su služile za transport vina i ulja, a to je tip trbušastih amfora sa dvije vertikalne drške.¹⁶⁷

Skoro svi keramički proizvodi nađeni na Gračinama su, nažalost, fragmentirani, osim posude za vino (*oinohoe*) koja na sebi ima neka sitna oštećenja. Među njima razlikuje se fina i gruba keramika, a fine keramičke posude se po kvalitetu izrade dijele na glačanu reljefnu i ukrašenu-*terra sigillata*, te na sivu keramiku premazanu crnosivom bojom bikoničnog ili ovalnog oblika sa barbotin tehnikom. Sva prava *terrae sigillata* je uvožena, a uvozili su je trgovci posrednim putem iz severitalskih radionica i južne i istočne Galije, pa i sa područja Dalmacije.¹⁶⁸ Po malom broju fragmenata grube keramike rađene bez lončarskog vitla, crno pečene fakture, može se reći da su lokalne provenijencije, dobijeni razmjenom sa ilirskim stanovništvom.¹⁶⁹

Prva iskopavanja na lokalitetu Gradina kod Doboja izvršena su 1961. i 1965 godine. Prilikom tih iskopavanja pronađeno je mnoštvo arholoških nalaza, od kojih je većina keramičkih, kao što je to slučaj sa većinom arheoloških lokaliteta. Tokom ovih prvih iskopavanja pronađeno je najviše fragmenata sive i bijele keramike. Potom dosta fragmenata sa degenerisanim latenskim geometrijskim ornamentima, kao i fragmenata koji pripadaju vrsti keramike *terra sigillata*, koja je po porijeklu mediteranska.¹⁷⁰

Pored ovih fragmenata rimske keramike, prilikom iskopavanja nađeno je dosta fragmenata koji pripadaju najranijim tipovima slavenske keramike, kao i fragmenata keramike sa zadebljanim i izvijenim obodima, što ukazuje na činjenicu o kasnijem naseljavanju neposredno poslije napuštanja logora.¹⁷¹ Tokom sljedeće 1966. godine nastavljena su sistematska arheološka iskopavanja i tada je u jednoj od otkopanih prostorija pronađeno dosta velikih keramičkih sudova, pa se moglo pretpostaviti da je ta prostorija zapravo bila spremnica.

¹⁶⁷ I. Bojanovski 1980, 3.

¹⁶⁸ Ibid., 3.

¹⁶⁹ Ibid., 3.

¹⁷⁰ I. Čremošnik 1965, 135.

¹⁷¹ Ibid., 135.

Pored sudova, nađeno je još mnoštvo fragmenata koje pripadaju gruboj domaćoj keramici koji se mogu datirati u vrijeme od kasne antike pa do srednjeg vijeka.¹⁷²

U toku istraživanja 1967. godine u jednoj od prostorija je, uz nalaz kamenog mlina, pronađena zdjela debelih zidova i grube izrade koja je služila za prikupljanje samljevenog žita na prostoru civilnog naselja - *canabae*, a pored ove zdjele nađeno je još fragmenata rimske keramike lošije tehnike.¹⁷³ U rimskom vojnom logoru u Doboju, prema pronađenom keramičkom materijalu, zastupljene su dvije grupe keramike: provincijsko-rimska i slavenska keramika. Od provincijsko-rimske, zastupljene su uobičajni tipovi koji su otkriveni i na drugim lokalitetima u Bosni, a to su: siva, svijetla i crvena keramika, crveno obojena i mramorirana keramika, zeleno glazirana i keramika sa geometrijskim ornamentima, te *terra sigillata* iz sjeveroafričkih radionica zvana Chiara.¹⁷⁴

Od pronađenih fragmenata keramike sjeveroafričkoj sigillati pripada tip zdjele sa ravnim dnom. Većina fragmenata crveno obojene i mramorirane keramike su zdjele, a samo pojedini komadi su fragmenti lončića, dok je najviše vrsta zastupljeno u sivoj, bjeličastoj i crvenoj keramici a to su: zdjele, pehari, lončići, čaše, lonci i posude većih dimenzija. Na lokalitetu Gradina kod Doboja također je pronađeno tridesetak fragmenata slikane keramike, a pripadaju oblicima poluloptastih šolja, lončića kosog oboda sa drškama, pehara vertikalnih strana i lonaca cilindričnog oblika i kosog oboda sa žlijebom, dok su ornamenti na njima geometrijski elementi u raznim kombinacijama.¹⁷⁵

Najmnogobrojniji nalazi iz Mogorjela kod Čapljine predstavljaju fragmenti keramike, koja je pronađena razasuta po cijeloj unutrašnjosti lokaliteta prilikom iskopavanja koje je vršio Carl Patsch u periodu od 1900. do 1903. godine. U Mogorjelu je pronađeno ukupno 5 vrsta keramike, a to su:¹⁷⁶

1. *Terra sigillata* koja spada u grupu slabije zastupljenih. Pronađeno je cca 25 fragmenata, od kojih većina pripada zdjelama, peharima, vrčevima i tanjirima, a sačuvan je samo jedan fragment ruba tanjira koji je ukrašen reljefnim prikazom neke životinje u skoku;
2. Posude sa glazurom (tamnozeleno i smeđa) su najslabije zastupljene od svih vrsta keramike, nađeno je svega 4 fragmenta, a pripadaju tipovima zdjela, pehara i vrčeva;

¹⁷² I. Čremošnik 1966, 123.

¹⁷³ I. Čremošnik 1967, 93.

¹⁷⁴ I. Čremošnik 1984, 47.

¹⁷⁵ Ibid., 55.

¹⁷⁶ I. Čremošnik 1952, 244.

3. Posude svijetle boje su također veoma rijetko zastupljene, pronađeno je cca 7 fragmenata i uglavnom su to ulomci pehara, čaša, lončića i zdjela¹⁷⁷;
4. Crvena i žuta keramika je općenito jedna od najzastupljenijih vrsta provincijsko-rimske keramike, a veoma je brojna i u Mogorjelu, nađeno je oko 22 fragmenta što od vrčeva, lončića i čaša. Jedan od impozantnih nađenih fragmenata ove vrste keramike jeste vrč u obliku ovna. Ovaj tip posude spada među posude u obliku figure i većina ga smatra posudom religioznog karaktera, koje su stavljane kao prilog u grob ili kao *ex voto* u hramove.¹⁷⁸ Od ostalih fragmenata mogu se izdvojiti duguljasta oštećena posuda u obliku vretena, balzamarium u obliku bočice, grlo vrča u obliku ženske glave, vrč kruškolikog oblika te sud za tucanje;
5. Gruba domaća keramika rimskog doba je najzastupljenija u Mogorjelu, a pronađeno je ukupno 39 fragmenata što ornamentiranih, što onih bez ornamenta. Oblici ove keramike su većinom lonci i zdjele koje su služile za domaće potrebe i kuhanje.¹⁷⁹

Od pronađenih fragmenata najveću pažnju privlače fragmenti rubova posude tipa *dolia*, koja je služila za čuvanje hrane. Zatim, 3 oštećena fragmenta sa lijevkom, čije mjesto nalaza je zgrada ispred četvrtaste kule uz Neretvu. Zahvaljujući i ostalim nalazima koji su pronađeni na strani uz Neretvu može se pretpostaviti da su tamo bile prostorije za spremanje i kuhanje hrane.¹⁸⁰

U Mogorjelu je prilikom Patschovih arheoloških iskopavanja 1900.-1903. godine pronađen veći broj antičkih svjetiljki. Adnan Busuladžić je analizirao tipološke karakteristike, ukupno 16 primjeraka svjetiljki, koje su prispjele u zbirku Zemaljskog muzej Bosne i Hercegovine:¹⁸¹

1. Svjetiljke uglata nosa sa volutama. Ovoj tipološkoj determinaciji iz Mogorjela pripada samo jedna svjetiljka;
2. Svjetiljke oblo završena nosa s volutama. Svjetiljke ovog tipa zastupljene su samo jednim fragmentom otvora nosa;
3. Ovalne svjetiljke organski povezana nosa. Ovaj tip svjetiljke, zastupljen je samo jednim fragmentiranim primjerkom;

¹⁷⁷ I. Čremošnik 1952, 247.

¹⁷⁸ Ibid., 248.

¹⁷⁹ Ibid., 254.

¹⁸⁰ Ibid., 261.

¹⁸¹ A. Busuladžić 2006, 187.

4. Kruškolike svjetiljke, jedan od tipova koji je brojnije zastupljen, a riječ je o četiri cijela ili fragmentirana primjerka;
5. Firma svjetiljke koj predstavljaju posebni i najmnogobrojniji tip svjetiljki koji je pronađen na Mogorjelu¹⁸²;

Sistematska arheološka iskopavanja na lokalitetu Kastel kod Banje Luke izvedena su u 6 kampanja u vremenskom periodu između 1971. i 1974. godine i tom prilikom je pronađena velika količina keramičkog materijala. U 1972. godini je otvoreno ukupno 5 velikih sonde, pri čemu je pronađen keramički materijal koji pripada periodu od prahistorije, preko antike i srednjeg vijeka pa sve do osmanskog perioda iz kojeg je najviše fragmenata. Na osnovu ovih nalaza može se zaključiti da je lokalitet bio veoma pogodan i veoma važna strategijska tačka čim je bio naseljavan od prahistorije pa sve do osmanskog perioda.¹⁸³

U sljedećoj kampanji 1973. godine, također je pronađeno mnoštvo keramičkog materijala iz prahistorije, srednjeg vijeka i osmanskog perioda, uz nalaze fragmenata uglavnom grube kuhinjske sive keramike, zatim jedna ručka od pitosa i keramički teg.¹⁸⁴ Sva antička i kasnoantička keramika koja je pronađena u toku sistematskih iskopavanja nažalost je fragmentirana, ni jedan sud se nije očuvao cjelovit, a podjela keramike je izvršena na osnovu kvalitete obrade, fature, tehnike i boje. Na lokalitetu Kastel su pronađene dvije izrazite grupe antičke keramike: imitacija *terrae sigillate* i obična provincijska keramika rimskog doba, od koje je najviše sivo pečene keramike zrnaste fature, a nešto manje crvene keramike finije fature. Pronađeno je i nekoliko fragmenata, uglavnom mali komadi, trbuha suda, dna, ramena i vrata fine sive keramike rađene od gline glatke površine i dobro pečene. Od glazirane keramike, pak pronađen je samo jedan mali fragment suda sa maslinastozelenom glazurom na obje strane.¹⁸⁵

Fragmenti keramike koji pripadaju prvom tipu, tj. imitaciji *terra sigillate*, uglavnom su dijelovi tankih tanjira i plitkih zdjela, dok su od keramike provincijsko-rimskog doba također nađeni fragmenti, uglavnom krčaga, pitosa, lonaca te jedna ručka koja pripada rimskoj amfori. Od pronađene keramike koja pripada rimskoj provinijenciji izdvajaju se dva fragmenta, koja se dosta razlikuju od ostalih po fakturi i ukrasu. Na sebi imaju kao ukrase cik - cak linije te pečatni ukras u obliku romba u kojem su 4 uboda pa se iz toga može zaključiti da ova dva fragmenta

¹⁸² A. Busuladžić 2006, 188-191.

¹⁸³ I. Čremošnik 1972, 134.

¹⁸⁴ L. Žeravica 1973, 112.

¹⁸⁵ Z. Žeravica - L. Žeravica 1984, 33.

upućuju na pripadnost gepidskoj keramici. To ujedno predstavlja još jednu potvrdu da se život na Kastelu odvijao i u vrijeme kasne antike.¹⁸⁶ Pored toga, na Kastelu je otkriven i dio naselja iz eneolitskog doba, kao i dosta prahistorijskog keramičkog materijala u prvoj etapi istraživanja. Analizom arheološkog materijala i opštih kulturnih prilika na ovom području sjeverozapadne Bosne u tome periodu prahistorije može se reći da se radi o badenskoj kulturi.¹⁸⁷

Na lokalitetu Gromile u Šipovu kod Jajca vršena su manja istraživanja 1906. i 1907. godine i tom prilikom je pronađeno nekoliko keramičkih fragmenata. Prema pronađenim fragmentima, mogu se razlikovati tri vrste keramike, a to su: imitacija *terrae sigillate*, fina modrosiva ilovača i fina bijela glina.¹⁸⁸ Pronađeni fragmenti pripadaju tipu pljosnatih, glatkih, neocaklenih zdjelica i glatkih pehara.

Pronađeni arheološki fragmenti keramike sa lokaliteta Gromile u Karauli kod Kaknja mogu se svrstati u više grupa, a klasifikacija je određena na osnovu njihovih vanjskih karakterisitika, posebno njihove obojenosti. Prema tome, izdvajaju se 4 vrste keramike, i to:

1. fragmenti koji su najbliži vrsti *terrae sigillate*,
2. keramika tamnosive i sive boje,
3. keramika bjeličaste boje,
4. fragmenti obojene keramike ukrašene geometrijskim motivima.

Uz ove 4 skupine, tu je i jedan fragment tamnosive boje koji se razlikuje od svih ostalih.¹⁸⁹ Na ovom lokalitetu ukupno je pronađeno 13 keramičkih fragmenata, a tipološka analiza je pokazala da se radi o nekoliko tipova posuda. Najzastupljeniji tip je oblik pehara, kojeg karakterizira prema vani malo izvijeni obod, koji zatim prelazi u snažni plastični prsten.¹⁹⁰

Nažalost, na samom lokalitetu Gradovi u Voljevici kod Bratunca nisu vršena nikakva probna ili sistematska arheološka iskopavanja koja bi dala određeni keramički materijal. Također, ni u sklopu samih hodoloških istraživanja koja su izvođena nema podataka o pronađenim fragmentima keramike na samoj površini lokaliteta. Kako su prethodni lokaliteti

¹⁸⁶ Z. Žeravica - L. Žeravica 1984, 37.

¹⁸⁷ Ibid., 40.

¹⁸⁸ C. Patsch 1910, 190.

¹⁸⁹ I. Bojanovski 1980, 4.

¹⁹⁰ Ibid., 5.

bogati keramičkim materijalom, bez sumnje je da bi iskopavanja na lokalitetu Gradovi kod Bratunca iznjedrila bogat repertoar raznog keramičkog materijala.

B. Staklo

Na lokalitetu Gračine kod Ljubuškog, u periodu sistematskih arheoloških iskopavanja koja su vođena u okviru naučno-istraživačkog projekta, pronađeno je dosta ulomaka stakla. U prvoj godini istraživanja pronađeno je mnogo ravnog i okruglog stakla, fragment staklene čaše u jednoj prostoriji na dubini od 0,80 cm i uz same zidove je nađena hrpa prozorskog stakla matiranog sa jedne strane, debljine 2 - 4 cm, čije se porijeklo može tražiti u Italiji.¹⁹¹ Naredne godine je, pored keramičkog materijala, nađeno i nekoliko fragmenata ravnog prozorskog stakla, te manji stakleni balzamariji sa dugačkim uskim vratom i zaobljenim dnom.¹⁹² U zadnjoj etapi istraživanja pronađeni su, pored žetona za igru od staklene paste, perle, zdjele, čaše sa plastičnim rebrima koje se datiraju u I st.n.e., potom staklene bočice za mirise (balzamariji), od manjih bokastog oblika do nešto većih sa izduženim vratom i okruglim dnom, sve import iz Egipta i Sirije.¹⁹³

Pored ovih fragmenata, nađeno je i dosta fragmenata posuda od raznobojnog stakla sa inkrustacijom i sa obojenim grumenima stakla. Upravo se ovakvo staklo smatralo luksuznim proizvodom i veoma je bilo cijenjeno u bogatim rimskim kućama, te se posebno ističu fragmenti zdjele od modroplavog stakla sa plastičnim rebrima i fragment posude od ljubičastog i braon stakla sa bijelim grumenim staklima.¹⁹⁴ Pored ovih staklenih fragmenata pronađenih na Gračinama kod Ljubuškog, izdvaja se i nalaz staklene kameje sa muškom glavom.¹⁹⁵

Za razliku od Gračina, na Gradini kod Doboja pronađeni su malobrojni nalazi stakla u toku arheoloških iskopavanja. Uglavnom su pronađeni pojedinačni fragmenti i većina ih je od bijelog prozirnog stakla, dok je nešto manje fragmenata mliječnobijele boje te nekoliko fragmenata providnozelenkaste boje i još nekoliko fragmenata stakla koje pripada širokim drškama sa rebrima.¹⁹⁶ Iz perioda kasne antike pronađena su dva fragmenta brušenog

¹⁹¹ V. Atancković-Salčić 1977, 83.

¹⁹² V. Atanacković-Salčić 1978, 76.

¹⁹³ I. Bojanovski 1980, 4.

¹⁹⁴ Ibid., 5.

¹⁹⁵ Ibid., 35.

¹⁹⁶ I. Čremošnik 1984, 45.

bjeličastog stakla, sa udubljenim ornamentima listova i krugova i jedan fragment sasvim prozirnog bijelog stakla od prozora.

Svi fragmenti stakla sa Gradine su nađeni u otkopanoj zgradi principiji i zgradi gdje je bila banja. U zgradi principije je pronađeno ukupno 10 fragmenata stakla, i to su: fragmenti prozorskog stakla, fragment dna sa prstenastom nogom, fragment manje bijele drške sa rebrima, fragment ravnog dna, fragment narukvice od plave paste, fragment široke drške sa rebrima te jedan fragmenat koso izvijenog oboda. U zgradi banje svega 4 fragmenta, i to: fragment prozorskog stakla, fragmenat ravno odrezanog oboda pehara, fragment oboda sa prstenom na vratu i fragmenti dna posude sa dva tanka plastična prstena. Svi pronađeni stakleni fragmenti sa lokaliteta Gradina kod Doboja mogu se datirati u period od II st. pa sve do u period kasne antike, odnosno IV st. n. e.¹⁹⁷

Na Mogorjelu kod Čapljine također je pronađeno mnoštvo fragmenata stakla. U Zemaljskom Muzeju Bosne i Hercegovine se čuva oko 110 komada staklenih ulomaka. Analizom pohranjenih fragmenta može se konstatirati više različitih tipova staklenog posuđa. Adnan Busulažić je na osnovu pronađenih fragmenata odredio sljedeću tipologiju staklenih posuda:¹⁹⁸

- a) Cjevasti balzamariji, i ovaj tip staklene posude je zastupljen samo jednim primjerkom. Prema nekim autorima, ovi cjevasti balzamariji su korišteni za tamjane, koji su ublažavali neugodne mirise tokom procesa incineracije;
- b) Vretenasti balzamariji, koji je također zastupljen samo jednim primjerkom;
- c) Staklena amforasta posuda ili lampa koja je u zbirci staklenih ulomaka sa Mogorjela zastupljena sa samo jednim primjerkom;
- d) Staklena čaša – kalež. Pronađena su 4 fragmenta staklenih čaša na nozi, a ovakve vrste staklenih posuda su služile u liturgijske svrhe, ali i kao zavjetni lumini¹⁹⁹;
- e) Boce od koje su zastupljena četiri ulomka oboda i grla. Ovakve staklene boce su u antičko doba masovno korištene u svakodnevnom životu ljudi: u domaćinstvu, farmaciji i kozmetici;
- f) Balzamariji ovoidnog tijela od kojeg je sačuvan samo jedan fragment u zbirci Zemaljskog Muzeja BiH;

¹⁹⁷ I. Čremošnik 1984, 45.

¹⁹⁸ A. Busulažić 2011 b, 180.

¹⁹⁹ Ibid., 181.

- g) Čaše ili pehari ljevkastog oboda koji su služili za pijeње tečnosti. Pretpostavlja se da 5 fragmenata pripada ovom tipu posuda;
- h) Prozorsko staklo, od kojeg se sa Mogorjela čuva 5 fragmenata u zbirci Zemaljskog muzeja BiH.

Veoma velik broj staklenih ulomaka, pronađenih na lokalitetu Mogorjelo, zbog stepena oštećenosti nije moguće sigurno determinirati u određenu kategoriju staklenog posuđa. Tu spadaju: obodi različitih posuda, čaša, boca, zdjela, tanjira većih ili manjih dimenzija, zatim ulomci staklenih drški vjerovatno od nekih vrčeva ili boca te staklena konkavna dna koja vjerovatno pripadaju zdjelicama ili čašama. Na lokalitetu Mogorjelo pronađen je jedan stakleni fragment koji na sebi ima firmanski žig *ALI*. Radi se o jednom dijelu dna staklene četvrtaste boce od prozirnog stakla.²⁰⁰ Svi pronađeni stakleni fragmenti potvrđuju da je lokalitet Mogorjelo bio u cjelosti inkorporiran u društvene, trgovačke, proizvodne i kulturne tokove rimske provincije Dalmacije.²⁰¹

Kao i na ostalim lokalitetima, i na Kastelu kod Banje Luke u toku sistematskih iskopavanja pronađeno je nešto fragmenata stakla. Od svih pronađenih ulomaka može se izdvojiti 5 bojenih fragmenata, svijetlosmeđe i svijetlozelene boje, koji su vrlo prozirni, a predstavljaju obode i zidove nekih staklenih posuda koji po sebi imaju tragove obrade, zaparane crte u svim pravcima. Također se među staklom pronađenom na ovom lokalitetu izdvaja jedan fragment trbuha malog staklenog suda koji na sebi ima ornament u vidu udubljenja u obliku duguljastih listića.²⁰² Ovakva vrsta stakla pronađena je na lokalitetima Bosne i Hercegovine i većinom se javlja u kasnoj antici.²⁰³ Nažalost, sa lokaliteta Gromile u Šipovu kod Jajca, Gradovi u Voljevici kod Bratunca i Gromile u Karauli kod Kaknja nema publiciranih nalaza stakla.

C. Oružje

Od oružja na lokalitetu Gračine kod Ljubuškog, pri sistematskim arheološkim iskopavanjima, u jednoj od prostorija pronađeno je nekoliko vrhova gvozdениh kopalja i strijelja²⁰⁴, zatim umbo od štita, lim od oklopa, kamene kuglice za prečku, usadnik za koplje,

²⁰⁰ A. Busuladžić 2011 b, 185.

²⁰¹ V. Paškvalin 1977, 99-100.

²⁰² Z. Žeravica - L. Žeravica 1984, 38.

²⁰³ Ibid., 38.

²⁰⁴ V. Atanacković-Salčić 1977, 84.

okov mača, noževi, pređica od konjske opreme, sjekira, dijelovi sječiva kratkih mačeva (*gladius*), mamuza te fragmentirano koplje.²⁰⁵ Također mogu se izdvojiti nalazi više komada lučnih fibula, sa papučastom nogom latenoidnih formi, zatim fibula u obliku strijele i ribe, kao i nekoliko fibula sličnih tipu *auciassa*, a svi ovi nalazi pripadaju vremenu flavijevaca i karakteristični su ukrasi za vojničku i konjičku opremu.²⁰⁶ Pronalasci vojničke, a zatim i konjičke opreme, potvrdili su činjenicu da se u sklopu rimskog vojnog kompleksa na Gračinama, pored vojničke nastambe, nalazila i prostorija u kojoj je bila stacionirana i jedna konjička ala.²⁰⁷

Većina nalaza koja je pronađena na Gradini kod Doboja, kao i u Gračinama, a koji pripadaju oružju su: strelice u obliku četverostrane piramide, vrh tulca, manje koplje širokog lista, fragment željeznog lima (pancera), široka oštrica noža, ukrasni privjesak sa tragom bronzane prevlake, duguljasto koplje sa istaknutim rebrom, piramidalna strelica, strelica u obliku lista.²⁰⁸ Pored ovih nalaza oružja, na Gradini kod Doboja, u otkopanoj zgradi u kojoj se okupljala vojska (principija) pronađeni su fragmenti maske paradnog šljema sa otvorom za vizir.²⁰⁹

Šljem je rađen od bronзаног lima, tehnikom iskucavanja pod uticajima rimsko-grčke umjetnosti, a sačuvali su se samo zaštitni dijelovi za lice, i to veoma fragmentarno, dok se gornji i donji dio šljema, nažalost, nije sačuvaо. Na ovim sačuvanim fragmentima, koji su štitili lice, nalaze se prikazi biste božice Atene okrenute nadesno (veličina lijevog dijela 17x7 cm) i boga Marsa okrenutog nalijevo (veličina desnog dijela 15x8 cm), a između njih je prikaz štita koji popunjava prazan prostor.²¹⁰ Smatra se da su ovakvi šljemovi služili kao paradna oprema visokim oficirima prilikom raznih igara i kulturnih svečanosti. Šljem sa Gradine kod Doboja vjerovatno je pripadaо nekom od tribuna, čije prisustvo u ovom kraju spominju i natpisi.²¹¹ Pronalazak paradnog šljema predstavlja jedinstven nalaz na području Bosne i Hercegovine.

U toku Patschovih iskopavanja na Mogorjelu, u periodu od 1900.-1903. godine, pronađен je veliki broj keramičkog materijala, stakla i sitnog pokućstva, kao i ratničkog oružja i vojne opreme. Pronađeno ratničko oružje i oprema čuva se u zbirci Zemaljskog

²⁰⁵ I. Bojanovski 1980, 3.

²⁰⁶ Ibid., 4.

²⁰⁷ V. Atanacković-Salčić 1978, 77.

²⁰⁸ I. Čremošnik 1984, 46.

²⁰⁹ I. Čremošnik 1980, 85.

²¹⁰ Ibid., 85.

²¹¹ I. Čremošnik 1984, 40.

muzeja Bosne i Hercegovine. Adnan Busuladžić je analizirao ukupno 13 predmeta koji potpadaju pod oružje i vojnu opremu.²¹² Od rimskog oružja pronađeno su: koplje listolikog oblika (dužina 25.5 cm), dvije sulice, od kojih je jedna sa oštećenim krilcima (dužina 11,5 i 15 cm), potom jedna sulica sa piramidalnim vrhom (dužina 9,5 cm) koja je korištena kao balistički projektil, a koristili su je pretežno augzilizari, zatim još jedan balistički projektil sa nasadom na trn (dužina 7,2 cm), 3 primjerka balističkih kamenih kugli, kao i jedan primjerak tribula koji predstavlja vrstu protupješačke zamke koja je korištena u svrhu učinkovitog onesposobljavanja neprijateljskih vojnika ili konja.²¹³ Drugu vrstu predstavljaju dijelovi rimske vojne opreme koja je većinom služila za nošenje oružja od kojih se izdvajaju okovi i jezičci. U zbirci Zemaljskog muzeja se nalaze dva okova, i to jedan četvrtasti (dimenzije 4,4x3.9 cm), a drugi propelerski (dužina 3,2 cm) i dva pojasna jezičca: amforasti (dužina 4,6 cm) i scoliki (dužina 3,3 cm).²¹⁴

Među brojnim arheološkim nalazima s Mogorjela posebno mjesto zauzimaju metalni predmeti. U sklopu te vrste arheološkog materijala po svojoj brojnosti i tipološkoj raznolikosti ističe se zbirka fibula, koju je Adnan Busuladžić tipološki analizirao.²¹⁵ Ukupno je na Mogorjelu pronađeno i pohranjeno u muzejsku zbirku 67 cijelih ili fragmentiranih primjeraka fibula, koje su grupirane u 10 tipova:

1. *Auccisa*-fibule. Ovom tipu pripadaju tri primjerka;
2. Zglobne fibule s dvije igle. Na prostoru Mogorjela su pronađena dva primjerka;
3. Noričko-panonske fibule s dva diska na luku i perforiranim držačem igle. Pronađen je jedan primjerak koji pripada ovom tipu fibula;
4. Zoomorfne fibule. Tip zoomornih fibula zastupljen je samo jednim primjerkom u obliku ptice;
5. Omega-fibule su zastupljene sa ukupno 16 primjeraka;
6. Prstenaste fibule - ovom tipu pripada 18 primjeraka;
7. Zatvorene prstenaste fibule. Poseban tip prstenastih fibula čine zatvorene prstenaste fibule, koje su na Mogorjelu zastupljene sa dva primjerka;

²¹² A. Busuladžić 2011 b, 346.

²¹³ Ibid., 347.

²¹⁴ Ibid., 348.

²¹⁵ A. Busuladžić 2008, 23-31.

8. T-fibule sa spiralom su zastupljene na Mogorjelu sa dva primjerka. Primjerci s Mogorjela zanimljivi su i zbog činjenice da su pravljeni od željeza, za razliku od drugih, koji su najčešće od bronce²¹⁶;
9. Lukovičaste fibule. Pripadaju najmnogobrojnijoj grupi fibula s Mogorjela. Pronađeno je ukupno 19 primjeraka;
10. Fibule s podvijenom nogom. U fibule s podvijenom nogom klasificirana su tri primjerka s Mogorjela.

Više graditeljskih faza razvoja samog lokaliteta može se na izvjestan način pratiti i obradom tipova fibula. Period vile rustike, čija je izgradnja datirana od 1. do kraja 3 st., obnovljeni gospodarski objekti, kasnoantička utvrda sa početka 4. st., sve do avaro-slavske seobe predstavlja vremenski kontinuitet naseljenosti Mogorjela u prvih šest stoljeća.²¹⁷ Posebna potvrda vojničkog karaktera lokaliteta Mogorjelo odnosi se na pojedine tipove fibula za koje je utvrđeno da su u najvećem broju slučajeva pripadali vojničkom staležu. Pritom se ponajprije misli na lukovičaste fibule. S obzirom na to da su one najbrojnije i da pripadaju periodu 4 - 6. st., može se zaključiti da je to period kada Mogorjelo u funkcionalnom smislu dominira kao vojna utvrda.²¹⁸

Zaštitnim iskopavanjima, koja su vođena 1979. godine, na lokalitetu Gromile u Karauli kod Kaknja, pored keramičkog materijala, pronađene su i tri balističke kamene kugle (promjera 5,8 cm).²¹⁹ Riječ je o obrađenom kamenu koji je bio dio vojne odbrambene i napadačke sprave - praćke, na osnovu koje se može pretpostaviti da je objekat na lokalitetu Karaula kod Kaknja služio za odbranu iz vremena najezde barbarskih naroda koji su nadirala prema jugu iz sjevernih krajeva Rimskog carstva.²²⁰

Sa lokaliteta Kastel kod Banje Luke, iako su vršena sistematska arheološka iskopavanja, nema publiciranih nalaza rimskog vojnog oružja i opreme. Slična situacija je i sa lokalitetima Gromile u Šipovu kod Jajca i Gradovi u Voljevici kod Bratunca. Opsežnija istaživanja na ova dva lokaliteta bi vjerovatno dala i odgovarajuće rezultate u pogledu ove vrste nalaza.

Ono što je važno još napomenuti jeste i to da se na području Posavine vrlo vjerovatno nalazio rimski vojni logor. Nažalost, objekat nije sačuvan, ali jeste arheološki materijal koji

²¹⁶ A. Busuladžić 2008, 28.

²¹⁷ Ibid., 31.

²¹⁸ Ibid., 31.

²¹⁹ V. Paškvalin 1991, 133.

²²⁰ Ibid., 142.

ukazuje na njegov vojni karakter i postojanje u antičko doba. Posebnu pažnju zaokuplja lokalitet Gradišta na čijem prostoru je pronađen najveći broj različitih tipova fibula, koje se nalaze u zbirci Franjevačkog samostana u Tolisi. Od ukupno 162 primjerka fibula koja se nalaze u zbirci, njih čak 98 pripadaju lokalitetu Gradišta, 20 lokalitetu Grebnica, 13 Prudu, 10 Lisniku, 5 Mrkim Njivama, 3 Donjem Žabaru, 9 Kruškovom Polju, 6 Zoricama, 1 Živkovića Brdu i Kućistima 1.²²¹ Veliki broj fibula koje su pronađene na ovim lokalitetima pripadaju grupi koljenastih fibula, koje se stavljaju u direktnu vezu s rimskom vojskom i limesom.²²²

Lokalitet Gradišta zasigurno je morao biti vrlo značajan, gusto naseljen, ili poprište nekih vojnih aktivnosti, logorovanja vojske i slično. Pripadnost navedenih lokaliteta vojnom karakteru potvrđuje se činjenicom da je u njima pronađeno primjeraka vojne opreme. Dobar dio pronađene vojne opreme otpada na sjekire, koje se nalaze u zbirci Franjevačkog samostana u Tolisi. Sjekire su pronađene na lokalitetima Tolisa, Prud i Zorice, a pripadaju nekolicini tipova sjekira: sjekira sa okruglim utorom za dršku, sjekira sa ušicama u gornjem dijelu utora, sjekira sa uskim vratom i širim sječivom.²²³ Sigurno da bi sistematska arheološka istraživanja dala nove informacije i podatke o ovom, ali i ostalim arheološkim lokalitetima za koje se može isto tako pretpostaviti da pripadaju vjerovatno ostacima vojnih logora, utvrda i mostobrana poput Grebnice, Živkovića Brda, Lisnika, Kruškovog Polja i Pruda na Savi.²²⁴

D. Oruđe

Od oruđa sa lokaliteta Gračine na Humcu, u toku iskopavanja, pronađeni su: sjekire, dva kamena žrvnja, dva gvozdena kosora (jedna vrsta srpa), te još nekoliko predmeta koji su služili za svakodnevnu upotrebu.²²⁵ Nažalost, ovi predmeti sa Gračina do sada nisu publicirani. Na lokalitetu Gradina kod Doboja nađeno je nešto više poljoprivrednog alata, i to u otkopanoj zgradi (banji): trnokop, oštrica veće sjekire i široka oštrica kose. U privrednom dijelu, koji je bio dograđen uz principiju u prostoriji 7, nađene su alatke za obradu drveta sa oštricom, noževi,

²²¹ A. Busuladžić 2014 b, 132.

²²² Ibid., 132.

²²³ A. Busuladžić 2014 a, 149-151.

²²⁴ A. Busuladžić 2014 b, 132.

²²⁵ I. Bojanovski 1980, 5.

rala, budaci, široki kružni okov, sadžak - roštilj, okovi sa rupicama za pričvršivanja te vrh lemeša.²²⁶

Na lokalitetu Mogorjelo pronađena je velika količina antičkog oruđa, a Adnan Busuladžić je publicirao veliki broj, čak 164 primjerka, koji se nalaze u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Njegovom obradom se konačno rekonstruirala cjelokupna privredna aktivnost na Mogorjelu kao jednom od najznačajnijih arheoloških lokaliteta u cjelokupnoj rimskoj provinciji Dalmaciji.²²⁷

Od građevinskog materijala, na Mogorjelu su zastupljeni: čekić, sjekire, sjekire-čekić, strugači za drvo, turpije, noževi za dubljenje, pile, dlijeta, klini, budak - čekić, šestar i ekseri. Od poljoprivrednog alata nađeni su: budak, motike, krampe - pijuk, sjekira - krampa, ralo, gredelnica, otikači, srpovi, kosa i kosijeri. Zatim su pronađeni nalazi koji pripadaju stočarskom priboru i to: stočna zvona, kirke ili češagije, makaze, potkove, kuke, konjske „žvale“, klin za stoku te dijelovi za samar.²²⁸

Lov i ribolov su također aktivnosti kojim se bavilo stanovništvo Mogorjela, od pribora pronađeni su harpuni. Od metalurškog alata nađeni su: kašika za žar, žarača, kliješta raznih tipova, livačke kašike, nakovanj. Zanatskih alata nađeno je mnogo i to: keramičke kašike, dosta češljeva, šila, igle, noževi, viskovi,²²⁹ okovi - bukagija,²³⁰ kutljača - kaserola, tave, verige, roštilj i sadžak.²³¹ Na Mogorjelu su također pronađena i dva antička tijeska (*torcular*) koja su služila za triještenje vina i ulja.²³² Ogroman broj poljoprivrednih alatki pronađenih na Mogorjelu pokazuje da je u antičko doba poljoprivredna proizvodnja bila najznačajnija privredna aktivnost i na područjima Bosne i Hercegovine, a i ostali nalazi oruđa govore u prilog činjenici da se ovdje nalazilo značajnije gazdinstvo.²³³

Na lokalitetu Gromile u Šipovu kod Jajca su također nađeni artefakti koje upućuju na to da se tamnošnje stanovništvo bavilo, u prvom redu, uz povoljan geografski prostor u dolini Plive, poljoprivrednim poslovima, a zatim građevinskim i ostalim zanatima. Od oruđa su nađeni: jedan veoma oštećen šestar, čekići različitih veličina, nekoliko dlijeta, dubač, otijek,

²²⁶ I. Čremošnik 1984, 46.

²²⁷ A. Busuladžić 2014 a, 15.

²²⁸ Ibid., 85-98.

²²⁹ Ibid., 118-125.

²³⁰ Ibid., 129.

²³¹ Ibid., 129-132.

²³² I. Bojanovski 1969, 27.

²³³ A. Busuladžić 2014 a, 140.

ereza, sprava od bakra za lemljenje sa željeznom drškom, te jedan dugački alat nalik na dlijeto sa polukružnom oštricom.²³⁴

4.1. Arhitektonski ulomci

Na lokalitetu Gračine u Humcu kod Ljubuškog, u toku arheoloških iskopavanja, pronađeni su među prvima ulomak građevnog natpisa na kojem se spominje Prva kohorta Belga.²³⁵ Ovaj natpis je značajan jer otkriva dataciju boravka pomenute kohorte. Naime, ona je 173 g.n.e. učestovala u gradnji ili dogradnji vjerovatno hrama božanskog para Libera i Libere, koji se nalazio u sklopu rimskog vojnog kompleksa.²³⁶ Pored ovih, nađeno je još u nekim od otkopanih prostorija arhitektonskih ulomaka, vjerovatno od dovratnika koji su se obušili prilikom rušenja objekta.²³⁷

Na lokalitetu Gradina kod Doboja 1897. godine su pronađena tri arhitektonska ulomka. Prvi ulomak je od ploče tvrdog lapora, zapravo građevni natpis na kojem se spominje car Septimije Sever, te kohorta *I miliaria Delmatorum*, koja je za vrijeme cara opravila zgradu principije.²³⁸ Druga dva ulomka su donja strana jednog temelja od mekog lapora na kojem se spominje kohorta *I Fla(via) Hispanorum* i njen tribun, te desna strana ploče jednog zabata od lapora.²³⁹ U drugoj etapi 1966. godine, prilikom otkopavanja zapadnog dijela centralne zgrade i glavnog, ulaza pronađen je oštećen ulomak lista korintskog kapitela i jedan natpis veterana *cohors I Belgarum*.²⁴⁰ Prema ovim građevinskim natpisima i spomenicima na kojima se spominju, kohorte u ovom rimskom vojnom logoru boravile su u periodu od prve polovine I st.n.e. pa sve do kraja II i početaka III st.n.e.²⁴¹

Na Mogorjelu kod Čapljine pronađeni su arhitektonski ulomci, vjerovatno od ostataka dviju bazilika. Upravo jedan pronađeni ulomak nadvratnika (dimenzije 40x16x18 cm) predstavlja jedan od najljepših ostataka na Mogorjelu, a krasio je ulaz u naos sjeverne

²³⁴ C. Patsch 1910, 189.

²³⁵ A. Marić 2016, 165.

²³⁶ I. Bojanovski 1980, 10.

²³⁷ V. Atanacković-Salčić 1977, 83.

²³⁸ I. Čremošnik 1984, 39.

²³⁹ C. Patsch 1897, 531.

²⁴⁰ I. Čremošnik 1966, 123.

²⁴¹ I. Čremošnik 1984, 39.

bazilike.²⁴² Pored ovog nadvratnika, pronađeni su još: osnova stupa (26x46 cm) izvedena od krečnjaka, i to dosta grubo, zatim osnova za umetanje jarbola, vjerovatno od nekog pokretnog baldahina (14,5x43 cm), dva imposta izrađena od finog kvalitetnog krečnjaka (18 cm i 8 cm), ukrašena ploča (36x12 cm), dva stupa četvrtastog oblika od krečnjaka (83x19 cm.) i bridnjak sa polustopom (visina 30 cm) izrađen od muljike, što je izniman slučaj na Mogorjelu i predstavlja vjerovatno ostatak ograde krstionice.²⁴³

U Kastelu kod Banje Luke pronađena je ara od vapnenca konzularnog beneficijara 1895. godine i predstavlja prvi nalaz sa tog lokaliteta. Pronađena je unutar kompleksa, te nije premješšana i bila je posvećena vrhovnom rimskom božanstvu Jupiteru. Na osnovu svega nabrojanog, Patsch je pretpostavio da se unutar kompleksa na Kastelu kod Banje Luke nalazio i hram posvećen Jupiteru.²⁴⁴

Prvi nalazi arhitektonskih ulomaka sa lokaliteta Gromile u Šipovu kod Jajca nađeni su 1906. i 1907. godine, sasvim slučajno prilikom izgradnje ceste. Tom prigodom nađeno je: odlomak jednog stupa od vapnenca, ulomak donjeg desnog ćoška jednog spomenika od bijelog mehkog vapnenastog kamena i ulomak od vapnenastog kamena sa trokutastim prorezom.²⁴⁵ Patsch je zaključio da su svi ovi arhitektonski ulomci zapravo dijelovi hrama Jupiterovog svetišta, ali su vremenom ispremješšani, oštećeni i iz tog razloga nisu nađeni na jednom mjestu.²⁴⁶ Posljednji nalazi arhitektonskih ulomaka sa ovog lokaliteta nađeni su u toku arheoloških iskopavanja 1962. godine, kada je uz nalaz solidno građenog hipokausta sa suspenzurama, nađen poveći arhitektonski ulomak vijenca (*gessimsa*) izrađenog od mekog kamena.²⁴⁷

U Voljevici kod Bratunca, Ćiro Truhelka je prilikom hodoloških istraživanja ceste, koja je u antičko doba išla prema Argentariji na lokalitetu Gradovi, na kojem je nekada stajala neka monumentalna zgrada, pronašao ulomak korniša i ulomak manjeg stupa od vapnenca.²⁴⁸ Na istom lokalitetu je nađen i ulomak are koja je veoma oštećena, a na kojoj se spominje legija *XI Claudiae Piae Fidelis*, što može značiti da je jedna veksilacija ove kohorte boravila u ovom

²⁴² Đ. Basler 1958, 63.

²⁴³ Ibid., 55.

²⁴⁴ C. Patsch 1895, 574.

²⁴⁵ C. Patsch 1910, 187.

²⁴⁶ Ibid., 188.

²⁴⁷ I. Bojanovski 1964, 196.

²⁴⁸ Ć. Truhelka 1891, 239.

kompleksu u I st.n.e., ili je veteran ove legije živio u naselju, koja su i inače podizana u blizini rimskih vojnih logora.²⁴⁹

Na spomenutom lokalitetu 1965. godine su vršena zaštitna arheološka iskopavanja, tokom kojih je pronađeno mnoštvo arhitektonskih ulomaka. Izdvajaju se: monumentalni blok epistilne grede koji je činio dio vijenca izrađen od vapnenca (66x80x52 cm), prizmatični kvader od kvalitetnog vapnenca (53x61x160 cm), monumentalni kvader pravilnog oblika od vapnenca (59x88x109 cm).²⁵⁰ Pronađeno je i dosta pravilno klesanih kvadera, baza za usađivanje stele (48x90x90 cm), monumentalni blok od kvalitetnog vapnenca (58x88x122 cm) i ulomak stupa od breče sa crvenkastim žilama (70x24 cm).²⁵¹

Sa lokaliteta Gromile u Karauli kod Kaknja nema publiciranih nalaza arhitektonskih ulomaka, a vjerovatno dosta toga nije ni nađeno tokom iskopavanja. Ovi lokaliteti, na kojima nisu vršena neka veća iskopavanja, postali su pravi „kamenolomi“ za ljude iz okolnih mjesta, koji uzimaju arhitektonske ulomke i ugrađuju ih u kuće ili neke druge objekte. Također je i dosta ovih arhitektonskih ulomaka korišteno za nadgrobne spomenike, stečke na srednjovjekovnim grobljima.

4.2. Žigovi - cigla i crijep

Zidanje pečenom ciglom preovladavalo je u građevinarstvu tek sa rimskom vlašću. Masovnija, pak, upotreba ove vrste građevinskog materijala otpočela je još na početku Carstva, prvo u prijestolnici, a potom i u provincijama.²⁵² Za cijelo vrijeme boravka na bosansko - hercegovačkim prostorima i rimske su jedinice proizvodile pečenu opeku, u prvom redu za svoje vojničke objekte, a nerijetko su je i uvozile iz dalmatinskih garnizonskih figlina, zavisno od vremena i područja gradnje sličnih objekata.²⁵³ Na područje Bosne i Hercegovine najprije su dopremani proizvodi sjevernoitalske figline *PANSIANA*.²⁵⁴

U sastavu vojničkih logora, vojnički majstori su se uspješno bavili različitim zanatima, među kojima je bio i ciglarski. U rimskoj Dalmaciji antičke figline su gotovo uvijek sastavni

²⁴⁹ I. Bojanovski 1965, 106.

²⁵⁰ I. Bojanovski 1982, 139.

²⁵¹ Ibid., 140.

²⁵² A. Škegro 1991, 221.

²⁵³ Ibid., 222.

²⁵⁴ Ibid., 292.

dio važnijih garnizonskih sjedišta.²⁵⁵ Cigle i crijepa, koji na sebi imaju utisnute žigove legija, nađeno je veoma malo na lokalitetima rimskih vojnih logora.

Općenito to predstavlja veliki problem jer se onda pojavljuju razna pitanja oko stacioniranja pojedinih legija u rimskim vojnim logorima, jer su cigla i crijep mogli poticati iz uvoza, sa drugih mjesta. Potrebna je velika količina cigle i crijepa da bi se dokazalo da je neka kohorta boravila u logorima ili učestvovala u njihovoj izgradnji ili dogradnji. Najviše ih je nađeno na lokalitetu rimskog vojnog logora u Gračinama na Humcu kod Ljubuškog. Na Mogorjelu kod Čapljine rimska cigla je korištena kao libažni sloj, te za ojačanje dovratnika.²⁵⁶

U istraživanjima Gračina 1977. godine, uz keramički, stakleni i metalni materijal, nađeno je više komada cigli i crijepa sa žigom (*c*) (*ho*) *rs VII(I)* koja je pripadala kohorti *VIII Voluntarium*.²⁵⁷ Zatim je pronađeno dosta fragmenata cigle koja je na sebi imala žigove *leg(io) VIII Aug(usta)*²⁵⁸ i *coh(ors) I Bel(garum)*.²⁵⁹ Pored cigle sa žigovima legije, nađeno je, također, i mnoštvo fragmenata crijepova, koji su na sebi imali žigove kohorte *I Bel(garum) i legi(io) VIII Aug(usta)*, te četiri fragmenta crijepa sa žigom privatne radionice *Q.C.P. Pansiana* koja je radila u ranocarsko doba negdje uz obale sjevernog Jadrana.²⁶⁰ Također, unutar rimskog kompleksa na Mogorjelu pronađen je jedinstven crijep sa žigom *NER(onis) CLAVD(i) P(ansiana)*.²⁶¹ Pronađen je i fragment rimskog crijepa sa žigom *SOLO(nas)*.²⁶² Jedna opeka figline *Q(vintus) C(lodius) AMBROS(ius)* je bila uzidana u antički kompleks na Mogorjelu.²⁶³

Legija *I Belgarum*, ili njena jedna veksilacija, prema Patschu vjerovatno je boravila negdje oko 173. godine u logoru na Humcu, kada je učestvovala u njegovoj dogradnji, dok je veksilacija legije *VIII Voluntarium* boravila negdje pred kraj 2 st.n.e., a pronađene cigle i crijepovi legije *VIII Augusta* išli bi u prilog činjenici da je sam logor možda bio osnovan nekad u I st.pr.n.e.²⁶⁴ U nizu kohorti koje su bile stacionirane u augzilijarnom logoru na Humcu upravo

²⁵⁵ A. Škegro 1999, 223.

²⁵⁶ A. Škegro 1991, 222.

²⁵⁷ V. Atanacković-Salčić 1977, 81.

²⁵⁸ Ibid., 64. Legija je opeku proizvodila od 69-86. godine u Smrdeljima kod Burnuma.

²⁵⁹ V. Atanacković-Salčić 1977, 82.

²⁶⁰ V. Atanacković-Salčić 1978, 74.

²⁶¹ A. Škegro 1999, 290.

²⁶² A. Škegro 1991, 226.

²⁶³ A. Škegro 1999, 290.

²⁶⁴ I. Bojanovski 1980, 25.

cohors I Belgarum je ostavila najviše materijalnih tragova, a spadala je u kategoriju *equitata quingenaria*, odnosno pješачku kohortu s odjeljenjem konjanika.²⁶⁵

Pored cigle i krovnog crijepa sa žigovima, pronađeno je mnoštvo njih, ali bez žigova. Upravo na Gromilama u Karauli kod Kaknja su nađeni nalazi šupljih hipokaustnih cigli koje svjedoče o ugrađivanju sistema za zagrijavanje rimskih zgrada na prostoru Bosne i Hercegovine.²⁶⁶ Pored Gromila, i na Gračinama je nađeno dosta ulomaka šupljih hipokaustnih cigli za zagrijavanje u jednoj od prostorija, koja je služila kao ložište ili *praefurnium*.²⁶⁷

²⁶⁵ A. Marić 2016, 105.

²⁶⁶ V. Paškvalin 1991, 133.

²⁶⁷ V. Atanacković-Salčić 1977, 83.

5. Vindolandske tablice

O ulozi, funkciji i izgradnji rimskih vojnih logora, njihovim tlocrtima, rasporedu objekata koji su se nalazili unutar bedemskih zidina logora, saznaje se kroz arheološka iskopavanja na području današnje Bosne i Hercegovine. Unatoč sprovedenim arheološkim iskopavanjima, nemoguće je u potpunosti rekonstruirati dešavanja i način života onih koji su boravili u njima. Arheološki materijal pruža djelimičan uvid kakve su to bile njegove vojne, ali i svakodnevne aktivnosti. Da bi se dobila potpunija slika o tome kako je izgledao život vojnika, njihovih zapovjednika i ostalih stanovnika vojnog logora, može pomoći arheološki materijal koji je pronađen u jednom vojnom logoru u dalekoj Britaniji.

Vindolanda je predstavljala dio sistema vojnih logora i cesta izgrađenih diljem sjeverne Britanije i bio je tipičan primjer augzilizarnog vojnog logora. Prve konstrukcije vojnog logora bile su drvene i vjerovatno potiču iz vremena Agrikolinih kampanja koje je vodio u sjevernoj Britaniji.²⁶⁸ U kasnijem periodu generacija rimskih vojnih jedinica, koje su bile stacionirane u njemu, drvenu građu je zamijenila kamenim bedemima i zidovima. Spomenuti vojni logor podignut je u dolini, na uzvišenju koje je dominirao okolinom, na oko dvije milje iza Hadrijanovog zida i imao je pravougaoni oblik.

Pored uloge koju je imao u toku Agrikolnih kampanja, smatra se da je logor trebao da obezbijedi sigurnost na cesti, koja je služila za protok materijala i raznovrsne robe, koju su Rimljani izgradili od mora do mora. Logor je, vjerovatno, bio iskorišten i kao baza za stacioniranje jedinica koje su učestvovala u izgradnji Hadrijanovog zida tokom 120-ih godina n.e.²⁶⁹ Arheološkim istraživanjima potvrđeno je 5 faza u izgradnji vojnog logora u Vindolandi. Prvi period je od 85.-92. g., drugi period je obuhvatao od 92.-97. g., treći period je od 97.-105. g.. Četvrti period gradnje obuhvatao je vremensko razdoblje od 105.-120. g., dok je peti period od 120.-?.²⁷⁰

Među pronađenim arheološkim materijalom u Vindolandi bile su i tablice. Prve su otkrivene u periodu između 1973. i 1975. godine u vlažnim i anaerobnim uslovima.²⁷¹ Otkriće drvenih tablica za pisanje predstavlja jedno od najvažnijih i svakako najdramatičnijih otkrića

²⁶⁸ J.O. Tjader 1986, 297.

²⁶⁹ <http://www.open.edu/openlearn/history-the-arts/history/life-on-the-wall-vindolanda>. 12. 01. 2018.

²⁷⁰ <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk>. 13. 01. 2018.

²⁷¹ J.O. Tjader 1986, 297.

na području Britanije u 20. stoljeću.²⁷² Većina otkrivenih tablica se može datirati u period druge i treće faze, odnosno pripadaju vremenskom periodu između 95. i 115. godine.²⁷³

Te Vindolandske tablice su, zapravo, tanki komadi drveta, koji su bili veličine moderne razglednice. Korištene su kao papir za pisanje onima koji su boravili unutar bedemskih zidina koje su okruživale vojni logor. Te drvene tablice su bile tankoslojne, debljine otprilike 0,5 do 3 mm., različitih dimenzija. Rađene su od breze, joha i hrastovine, rezanjem vrlo oštrim nožem. Stoga su se, vjerovatno, mogle dobiti jeftino i lahko iz lokalnih stabala. Površina drveta je bila izgladana i obrađena kako bi se mogla koristiti za pisanje.

Sam sadržaj se nalazio na sredini tablice kako bi se mogla presaviti i povezati iz sigurnosnih razloga, tako kuriri ne bi mogli čitati sadržaj. Na lijevoj strani su se nalazile količine, a na desnoj strani cijene, ukoliko je bila riječ o nekoj nabavci ili računu, dok se adresa osobe, ako je riječ o pismu, pisala na poledini desne strane. Za duže dokumente je korišteno nekoliko komada listića drveta, koji su bili međusobno uvezivani. Na tim drvenim tablicama pisalo se perom i tintom, a to je potvrđeno arheološkim iskopavanjima, prilikom kojih je pronađeno više od 200 pera.²⁷⁴ Tinta je pravljena od ugljena, gumiarabike i vode.

Ko su bile osobe koje su pisale na ovim drvenim tablicama i šta je zapravo njihov sadržaj? Pisaci ovih drvenih tablica bili su vojnici, zapovjednici, njihove žene i porodice, razni trgovci, manji broj robova i ljudi koji su imali ulogu dopisnika za mnoge gradove diljem Rimskog carstva, kao npr: Atenu, Rim, Carslie, London... Ujedno, tablice predstavljaju prve dokaze pisanja iz rimskog perioda u Velikoj Britaniji i pisane su rimskom kurzivom.²⁷⁵

Što se tiče sadržaja, uočljiva je njegova raznovrsnost, upravo kroz sadržaj ovih tablica može se približno rekonstruirati kako je izgledao život u jednoj zajednici na rubu rimskog svijeta. Tako, pojedine drvene pločice predstavljaju pisma upućena od strane vojnika svojim prijateljima te njihovim porodicama. Jedan od primjera pisama koja se tiču tog sadržaja, a koji je najvjerojatnije poslan od strane vojnika njegovoj porodici, jeste onaj u kome im šalje pola količine kamenica koje je dobio od prijatelja: „*Prijatelj mi je poslao 50 kamenica iz Cordone,*

²⁷² <https://www.archaeology.co.uk/articles/specials/timeline/vindolanda-2.htm>. 11. 01. 2018.

²⁷³ J. O. Tjader 1986, 297.

²⁷⁴ <https://www.archaeology.co.uk/articles/specials/timeline/vindolanda-2.htm>. 11. 01. 2018.

²⁷⁵ J. O. Tjader 1986, 298.

šaljem vam pola“.²⁷⁶ Zatim se tu nalaze molbe za dopust: „*Pitam vas, gospodine Cerialis, da me držite vjerodostojnim da mi dozvolite da odem na dopust*“.²⁷⁷

Potom se po sadržaju na drvenim pločicama izdvajaju službene korespondencije između zapovjednika, razni popisi o dužnostima vojnika, kao i razni izvještaji o snagama kohorti koje su boravile unutar vojnog logora. Tako se sa jedne tablice – izvještaja saznaje ukupan broj vojnika kohorte *I Tungrorum*, koja je boravila u Vindolandi krajem prvog stoljeća n.e.²⁷⁸ Navodi se tačan broj prisutnih vojnika, kao i broj odsutnih zbog bolesti ili nekog drugog razloga. Sadržaji na tablicama su dali također uvid u vrlo fleksibilnu organizaciju i raspored postrojbi. Omogućili su značajne uvide u načine na koji je rimska vojska kontrolirala osvojeni teritorij. Ono što je zanimljivo jeste da pločice sadrže vrlo malo izravnih dokaza o ratovima ili bitkama.²⁷⁹

Na drvenim tablicama iz Vindolande su zapisani popisi zaliha, književni tekstovi, recepti za jela, nalozi o isporukama robe (odjeće i hrane) sa cijenama. Oni koji su živjeli unutar ovog vojnog logora uživali su u proizvodima karakterističnim za Mediteran, kao što su maslinovo ulje, razna vina, riblji umaci, ali i u drugim egzotičnim proizvodima kao što je biber. Budući da je u interesu rimskih careva i zapovjednika bila ideja da se osigura vojnicima dobra ishrana, vojska je predstavljala privilegiranu skupinu u rimskom društvu. Uživali su različite vrste hrane i pića, među koje možemo ubrojati: slaninu, šunku, piletinu, grah, masline, kamenice, jaja, meso raznih divljači, žitarice, mnoge vrste voća i povrća, začinsko bilje, so, biber, te pivo i kisela vina. Žitarice su predstavljale osnovnu hranu, posebno kada je riječ o pšenici, jer je ona omogućavala proizvodnju hljeba, a koristila se i za pravljenje raznih vrsta kaša.²⁸⁰

Prilikom večera, zapovjednici, njihove supruge, kao i gosti, u duhu lijepih manira, imali su posebnu vrste odjeće, koja je uključivala razne haljine, tunike, te plašteve koji se spominju na popisima sa tablica. Ujedno su tablice predstavljale bogate izvore za latinske izraze za odjeću i obuću. Arheološkim iskopavanjima pronađeni su ostaci odjevnih predmeta i nakita, kao što su prstenje, ogrlice, a čiji se spomen nalazi na malom broju tablica. Pronađen je i veliki broj dječijih cipelica, kao i patofni, što znači da su se unutar logora nalazile kompletne porodice.

²⁷⁶ <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk>. 13. 01. 2018.

²⁷⁷ <https://www.thoughtco.com/vindolanda-tablets-roman-forces-in-britain-173183>. 13. 01. 2018.

²⁷⁸ A.K. Bowman/ J.D. Thomas/ R.S.O. Tomlin 2010, 197.

²⁷⁹ <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk>. 13. 03. 2018.

²⁸⁰ <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk>. 13.03. 2018.

Tablice su sadržavale pojedinosti o troškovima putovanja, račune za obrok, kako to stoji na jednoj tablici : „15. augusta, svinjetina, kruh, vino-sekstercij 1, ulje“.²⁸¹ Osim računa za obroke, prisutni su i računi transakcija između vojnika i civilnih trgovaca o nabavci robe. Tako se na jednoj tablici navodi nabavka robe koja je uključivala: peškire, ogrtače, vojne plaštove, stolove, koplja, sjekire, pored kojih su bile naznačene cijene proizvoda, kao i ukupna cijena robe na kraju spiska.²⁸² Osim toga, na njima su se nalazile različite molbe za oslobođene od kazne. Najbolji primjer za to predstavlja tužna molba rimskom caru Hadrianu, u kojoj vjerovatno vojnik moli da ga poštede od kazne udaranjem štapovima, jer je bio nevin.

Potrebno je reći da se na ovim drvenim pločicama nalaze utisnuta i lična osjećanja pojedinih vojnika (radost, tuga, žaljenje), što omogućava da se shvate trenuci u kojima su pisali svoja pisma. Ilustrira to i primjer vojnika koji piše svojim prijateljima: „Da znate da sam u dobrom zdravlju... vi nevjerodostojni prijatelji, koji niste u stanju poslati ni jedno pismo“²⁸³, izražavajući tako tugu jer su oni na njega, izgleda, zaboravili, dok je on regrutiran u vojsku u dalekoj zemlji i ne javljaju im se. Sa tablica se, pored ličnih problema iščitavaju i oni koji su se ticali svih stanovnika vojnog logora, kao što su vremenske neprilike, loši uvjeti na cestama, problemi isporuke robe...

Pored navedenih sadržaja na pločicama, moguće je pronaći i one koje sadrže evidencije o kućanskoj opskrbi, kako bi se spriječila moguća sitna krađa tih stvari. Evidentiranje imovine po imenima vlasnika omogućavao je bolji uvid u samu imovinu, kao što je to vidljivo iz primjera jedne tablice na kojoj se navodi: "... *plitke posude 2, tanjiri 5, posude za ocat 3, šoljice za jaja 3, plitki tanjir (?), čvrste kutije (?), bronzane svjetiljke, posude za hljeb 4, šoljice 2, bokali 2*"²⁸⁴ Na tablicama su se zapisivale i aktivnosti koje su ispunjavale vrijeme vojnika u logoru. Većina tablica, kao i arheološki materijal, ukazali su na činjenicu da je vrijeme vojnika bilo popunjeno gradnjom, proizvodnjom i popravkama, kao i osiguranjem opskrbe vojnog logora.

Iz sadržaja Vindolanskih tablica može se još potvrditi i postojanje raznih vještina koje su posjedovali vojnici. Tako se na tablicama spominju graditelji, vodoinstalateri, kožarski radnici, kovači oružja, stolari i kolari. Dakle, većina rimske vojske je imala širok spektar obrtničkih i majstorskih vještina. Najbolji primjer predstavlja tablica sa sadržajem u kojem se spominje da je 25. aprila, nepoznate godine, veliki dio posade Vindoladskog logora bio

²⁸¹ <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk>. 13. 01. 2018.

²⁸² A.K. Bowman/ J.D. Thomas/ R.S.O. Tomlin 2010, 207.

²⁸³ <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk>. 13. 01. 2018.

²⁸⁴ <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk>. 13. 01. 2018.

angažiran u građevinarstvu, na izgradnji dviju zgrada, kupališta i bolnice. Jedan dio vojnih jedinica je bio usmjeren na izgradnju, dok su drugi bili usmjereni na pripremu i nabavku materijala od olova, izradu cigli i pločica, kao i pripravku žbuke.²⁸⁵

Ostale tablice pružaju dokaze o raznim društvenim događanjima i vjerskim festivalima, koji su služili za odvratanje od uobičajne vojne rutine. Na tablicama se nalaze i reference na festivale, među kojima je spomenut i praznik *Saturnalia*. Slavljen je na najkraći dan u godini, kada bi zapovjednici i robovi zamijenili svoje uloge, što je pružalo robovima priliku za uživanje u gospodarskim privilegijama. Pored praznika *Saturnalia*, na tablicama se spominje i obilježavanje drugih praznika, kao što je Novogodišnji dan žrtvovanja.²⁸⁶

Svakako da ovdje treba spomenuti i najpoznatiju pločicu, tj. pozivnicu za rođendan upućenu od strane Klaudije Severe koja poziva svoju prijateljicu Sulpiciju Lepidinu, Cerialisovu ženu, na rođendansku zabavu, koja se održavala u vojnom logoru. To ujedno predstavlja i najstariji pronađeni primjerak ženskog rukopisa na latinskom jeziku. Ono po čemu se također izdvaja je činjenica da od većine tablice, najbolje očuvana. Svakako kao najvažniji razlog jeste što Severina rođendaska pozivnica pokazuje život u Vindolandi, u jednom isturenom vojnom logoru rimskih okupacijskih snaga.²⁸⁷

„Klaudija Severa pozdravlja svoju Lepidinu. Sestrice moja, 11? septembra, na dan proslave moga rođendana, molim te lijepo, dođi; uljepštat ćeš mi dan svojom prisutnošću, ako... Svoga Cerijala pozdravi; moj Elije... i sinčić te pozdravljaju. Očekujem te, sestrice. Budi dobro, sestrice, dušo moja, vjeruj mi, najdraža, i do viđenja. Sulpiciji Lepidini, Cerijalovoj supruzi, od Severe.“

Na Vindolandskim tablicama, analizom njihovih sadržaja, spominje se više od 200²⁸⁸ imenovanih osoba, kako samih pisaca tako i primatelja pisama, kao i imena civilnih trgovaca koji su bili zaduženi za trgovinu robom, te vjerovatno nabavljanju potrepština za vojne jedinice. Također na pojedinim tablicama su sadržane i dodatne inoformacije o pojedinim osobama, najčešće njihov položaj, mjesto porijekla kao i međusobna povezanost. Tako je najpoznatiji „lik“ na Vindolanskim tablicama ime Flaviusa Cerialisa, prefekta devete skupine Bataviana,

²⁸⁵ <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk>. 13. 01. 2018.

²⁸⁶ <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk>. 13. 03. 2018.

²⁸⁷ <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk>. 13. 01. 2018.

²⁸⁸ <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk>. 13. 01. 2018.

čije se ime nalazi na primjeru pločice o molbi za dopust jednog vojnika. To je jedna od ukupno 80 pločica na kojima se spominje njegovo ime.²⁸⁹

Što se tiče načina prenošenja službenih pisama i vojnih korespondencija, moguće je da su zato bili zaduženi vojnici koji su obavljali funkciju kurira. Također se koristila i carska poštanska služba - *cursus publicus*. Za dostavljanje vlastitih pisama bogati pojedinci su mogli platiti vlastite kurire. Ipak je većina pisama vojnika namijenjih njihovim porodicama i prijateljima ovisila o putnicima koji su išli u pravim smjerovima, ili vojnicima koji odlaze na dopust.

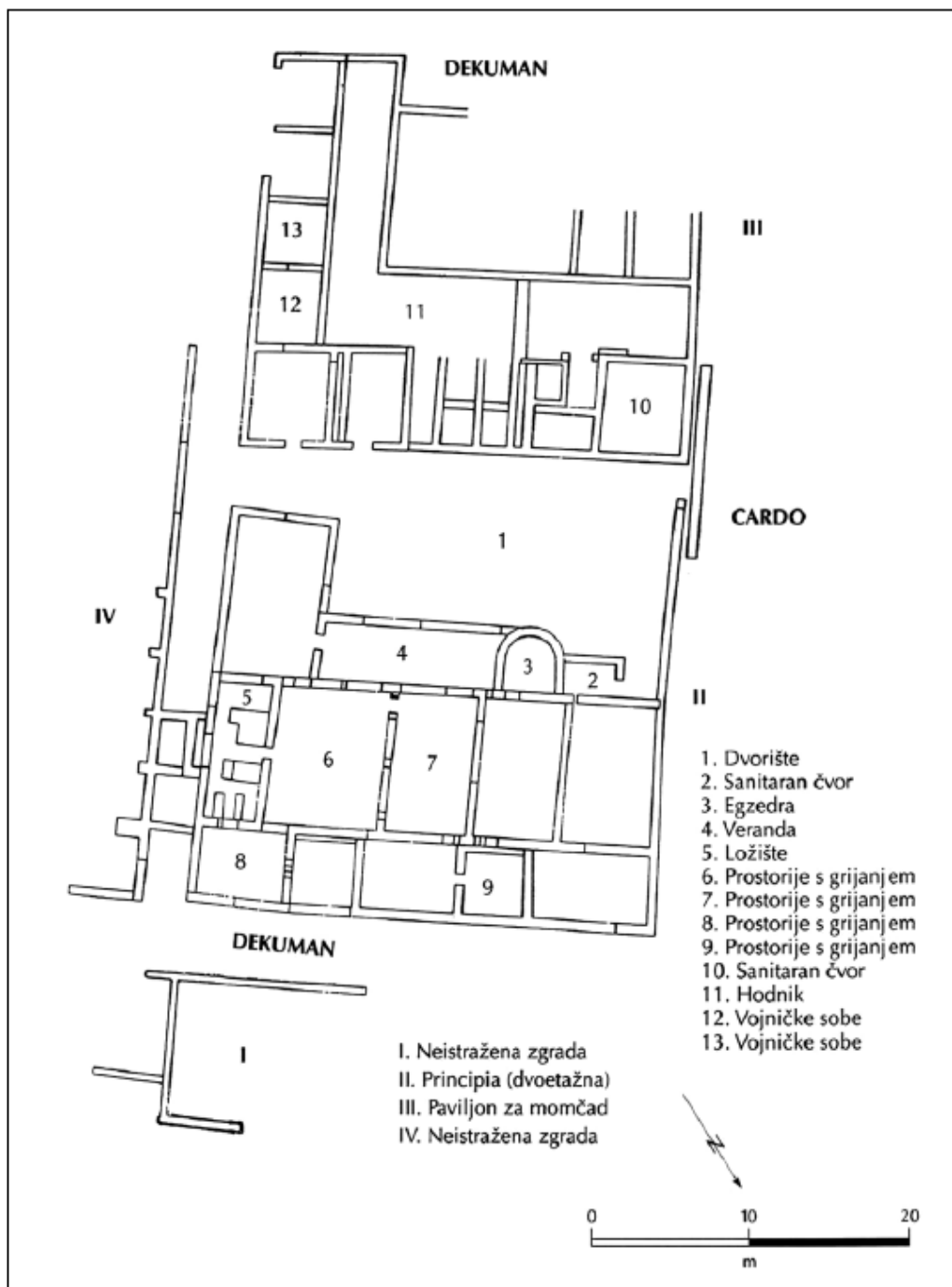
Svi ovi fascinatni nalazi tablica svojim sadržajem zapravo ukazuju na to da ovi ljudi nisu bili toliko različiti od nas. Arheološki materijal pokazuje nevjerovatno bogat i raznolik život tih ljudi, koji ipak nije bio naročito težak. Živjeli su u multivjerskim društvima, uživali su u dobroj keramici, lijepoj odjeći i dobrim cipelama. Zatim, upotrebljavali su kozmetiku, nosili nakit, obožavali pokazivati svoju egzotičnu robu i družiti se na zabavama. Sa druge strane, postoje i dokazi o određenim nezadovoljstvima i poteškoćama sa kojima su se susretali obični vojnici kao što su: krađe, prekršena obećanja, neuspjesi, bolesti, vojna dezerterstva te udaljenost od svoga doma. Tablice sa rukopisima otkrivaju sve nade i snove, ali i one stvari na koje su se žalili vojnici koji su generacijama boravili u vojnim logorima.

Na osnovu ovih nalaza stvara se fascinatna priča o tome kako se moglo živjeti i raditi u rimskim vojnim logorima, koje su mnoge generacije vojnika, nazivale domom prije 2000 godina. Čitajući o ovim zapanjujućim nalazima vindolandskih pisanih tablica, stvara se iluzija kao da se njihov vojni i porodični život zapravo odvija pred našim očima. Sigurno da do sada pronađene drvene pločice pružaju zanimljivu sliku o životnim pričama vojnika u vojnom logoru u Vindolandi. Iako su bili vođeni riječima „pobijedi“ i „zauzmi“, rimski vojnici su nakon osvajanja i uspostavljanja kontrole imali vremena za zabavu i druženje. Nažalost, ne postoje materijalni dokazi koji bi pružili uvid u živote stanovnika vojnih logora građenih u provinciji Ilirik, kao što to čine nalazi drvenih tablica iz vojnog logora u Vindolandi.

²⁸⁹ <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk>. 13. 03. 2018.

6. Table planova

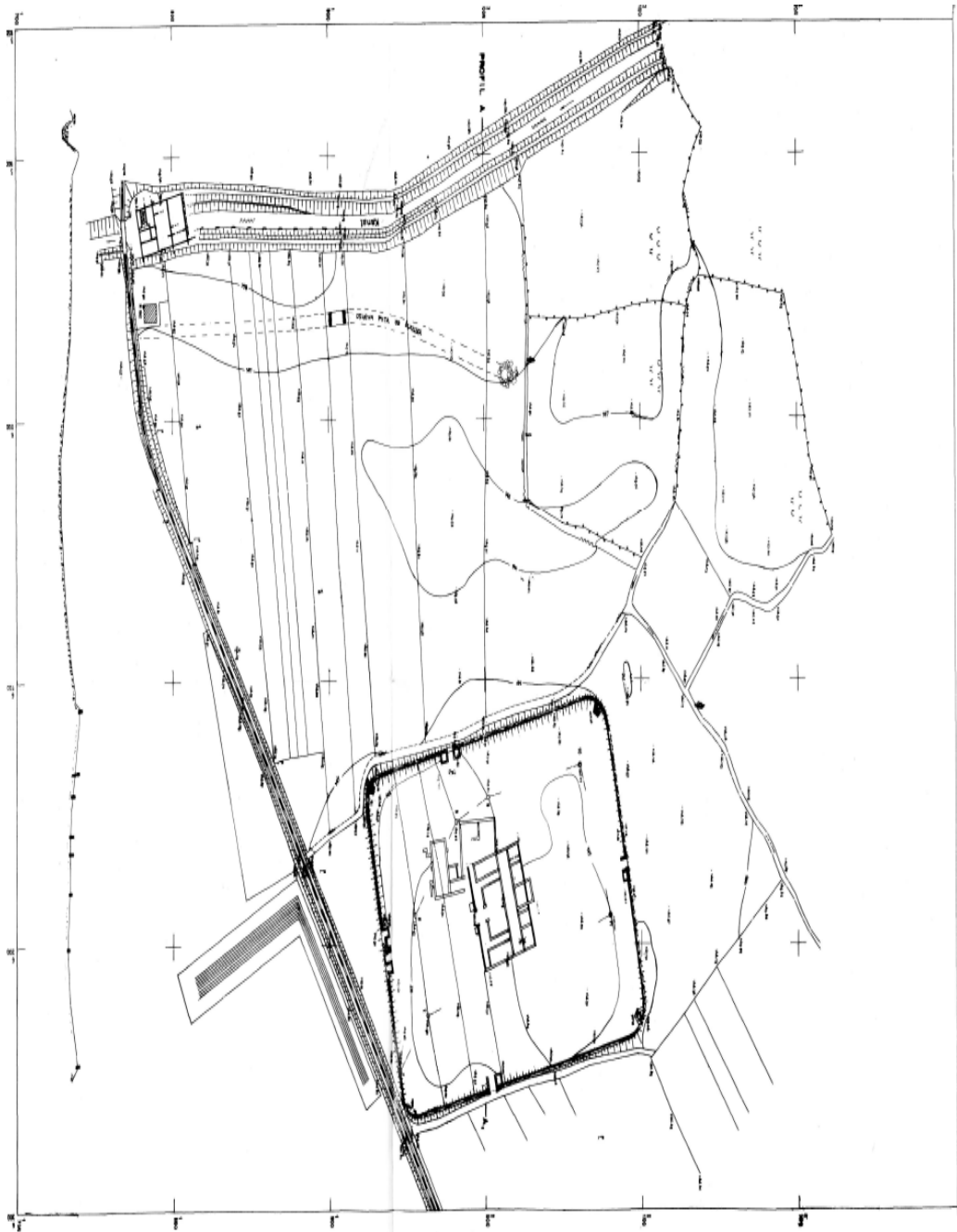
Tabla 1

Sl. 1. Plan Gračina prema Bojanovskom sa opisom istraženih prostorija

(preuzeto: R. Dodig 2011, 338)

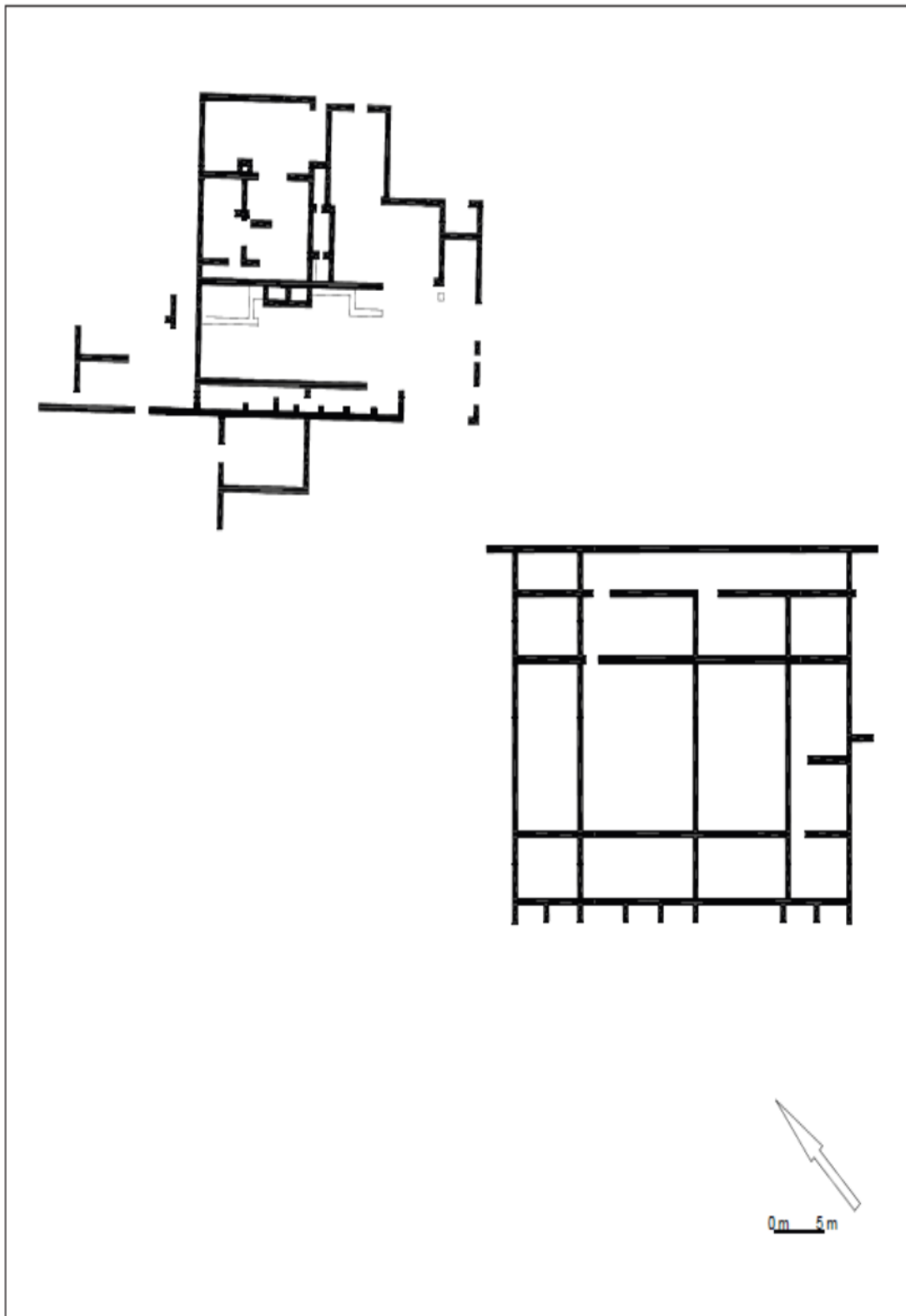
Tabla 2

Sl. 2. Plan vojnog logora u Gradini kod Doboja

(preuzeto: I. Čremošnik 1984, 24)

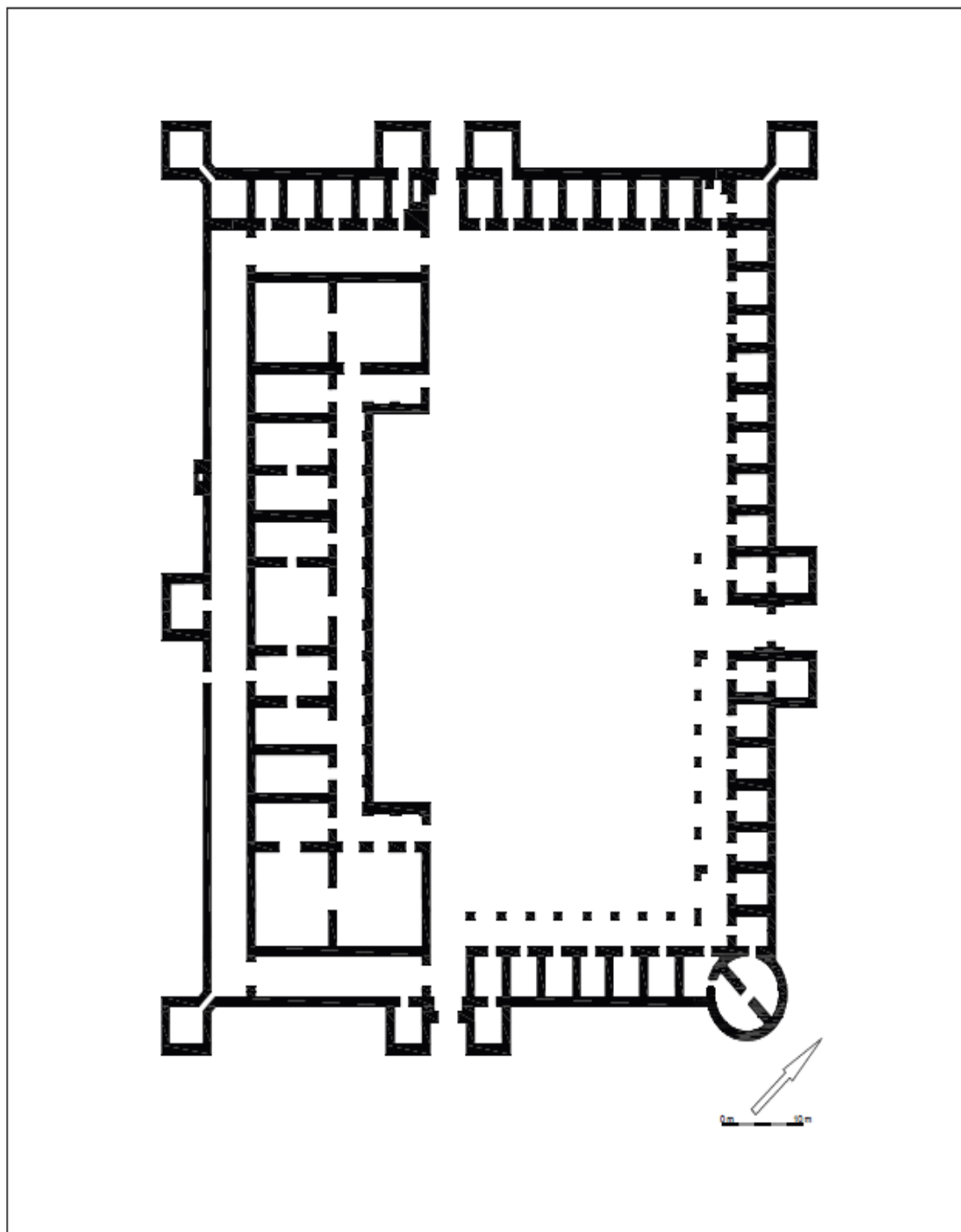
Tabla 3 a

Sl. 3. Plan Mogorjela kod Čapljine, faza I

(preuzeto: A. Busuladžić 2011, 203)

Tabla 3 b

Sl. 4. Plan Mogorjela kod Čapljine, faza II

(preuzeto: A. Busuladžić 2011, 205)

7. Zaključak

O ostacima rimskih vojnih logora na prostoru Bosne i Hercegovine, pored izvještaja sa arheoloških iskopavanja koja su vođena na tim lokalitetima, nije se mnogo pisalo. Razlog tome može biti što većina ovih lokaliteta nije do kraja sistematski istražena.

Vojni logori su bili od velikog strateškog značaja za Rimljane, jer su pomoću njih i vojnih jedinica smještenih u njima obezbjeđivali i jačali rimski poredak u novoosvojenim područjima. Kako su osvajane određene teritorije, tako su građeni i vojni logori, sa kompletnom opremom i svim potrepštinama neophodnih vojsci, u kojima je organiziran svakodnevni život. Također, privremeni vojni logori su imali veliku ulogu u toku vojnih ofanziva.

Na području današnje Bosne i Hercegovine vojni logori su imali zadatak da uspostave vlast nakon Batonovog ustanka, nadzor nad peregrinskim civitates kako ne bi došlo do novih pobuna, ali i čuvanje putnih komunikacija od razbojnika, naselja, kao i rudarskih bazena. Shodno tome, Rimljani su na ovom području podizali logore uz vodene tokove, u ravnicama i na otvorenim mjestima, kao i uz glavne komunikacije. Potom su podizani u rudarskim područjima, na mjestima na kojima su se nalazile aglomeracije autohtonog stanovništva, kao i na ostalim strateški važnim mjestima.

Do danas su ustanovljeni arheološkim istraživanjima ostaci vojnih logora na lokalitetima Humac kod Ljubuškog i Gradina kod Doboja. Na ostalim lokalitetima (Mogorjelo kod Čapljine, Gromile u Šipovu kod Jajca, Gromile u Karauli kod Kaknja, Kastel kod Banje Luke te Gradovi u Voljevici kod Bratunca), vojni karakter se može samo pretpostaviti na osnovu pronađenog arheološkog materijala.

Na vojni logor na Gračinama i Gradini kod Doboja ukazuje položaj, arhitektura iskopanih objekata, kao i cjelokupni arheološki materijal koji je pronađen, oružje i vojna oprema (mačevi, koplja, sjekire, štitovi, kamene kugle za pračku, noževi, strijele), kao i velik broj fibula koje se pripisuju vojnicima. Također, nalazi konjičke opreme pronađenih na području logora na Gračinama potvrdili su činjenicu da se u sklopu ovog vojnog kompleksa nalazila jedna konjička ala i da su to bili manji logori izgrađeni za jednu kohortu.

O vojno - odbrambenoj namjeni kompleksa na Mogorjelu ukazuju utvrđene zidine i kule, kao i veliki broj vojne opreme i oružja, među kojom se ističu koplja, ostaci strelica, zatim brojni primjeri protupješačkih zamki. Posebnu potvrdu vojničkog karaktera pružaju pojedini

tipovi fibula za koje je utvrđeno da su u najvećem broju slučajeva pripadale vojnom staležu. Najveći broj arheološkog materijala sa Mogorjela datiran je u IV stoljeće, kada je dotadašnja vila utvrđena i preuzela ulogu vojno odbrambenog objekta.

Lokaliteti Kastel kod Banje Luke, Gromile kod Šipova, Gradovi u Voljevici kod Bratunca te Gromile u Karauli kod Kaknja, na osnovu prikupljenog arheološkog materijala, u prvom redu nalazi vojne opreme i oružja, nalazi cigle i crijepa sa pečatima vojnih jedinica, kao i njihov strateški položaj ukazuju da bi se i na njima mogli nalaziti vojni logori. Na osnovu pronađenih ostataka na ovim lokalitetima se ne može sa sigurnošću tvrditi da su pripadali vojnim logorima, jer većina nije sačuvana ili nije dovoljno arheološki istražena.

Prema prikupljenom arheološkom materijalu i njegovoj analizi, većina vojnih objekata na ovim lokalitetima je sagrađena u I stoljeću. Izuzetak čine objekti na Mogorjelu i na Gromilama kod Kaknja koji potiču iz IV stoljeća. Ovi objekti su dobili vojnu namjenu u nemirno doba kasne antike, preuzimajući izgled vojnih logora iz I stoljeća. Analiza arheološkog materijala, naročito nalazi rane slavenske keramike, pokazala je da nije došlo do naglog napuštanja vojnih logora, već da je život unutar zidina nastavio teći i u kasnijim periodu nakon odlaska vojske, ali u manjem intenzitetu, kada su logori vjerovatno služili kao skloništa od neprijatelja.

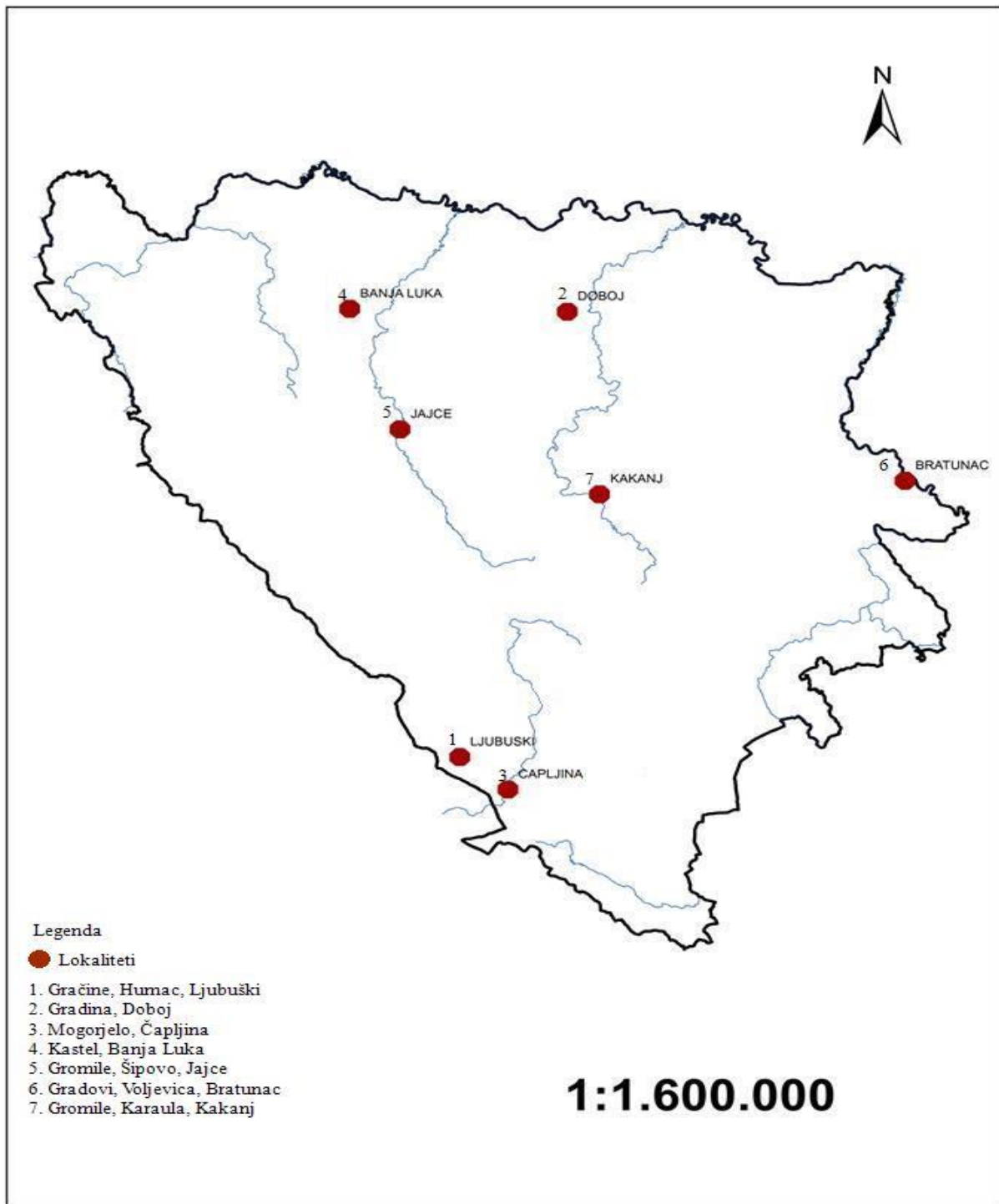
Što se tiče samih dokaza o boravku vojnih jedinica u ovim vojnim objektima, mogu poslužiti epigrafski nalazi, kao i nalazi cigli i crijepa sa pečatima vojnih jedinica. Oni predstavljaju samo relativan dokaz o mogućem boravku i gradnji vojnih logora, te pitanje boravka određenih vojnih jedinica u logorima na prostoru BiH je diskutabilno i nije do kraja razjašnjeno.

Ono što se još može zaključiti jeste činjenica da na prostoru Bosne i Hercegovine, vojni logori nisu sadržavali sve elemente koje je posjedovao jedan standardni logor. To je i razumljivo jer su na ovom prostoru građeni većinom manji logori za smještaj manjeg broja vojnih jedinica, a i sama gradnja logora je bila fleksibilna i ovisila o različitim faktorima, pa se iz tog razloga ne nalaze svi elementi u ovim logorima. Skoro svaki logor koji je bio istraživani imao je svoje posebne planske i arhitektonske crte. O postojanju hramova unutar vojnih logora na području Bosne i Hercegovine djelomično govore epigrafski nalazi i građevni natpisi, no ne može se sa sigurnošću utvrditi postojanje ovih elemenata u sklopu logora u Bosni i Hercegovini. Postojanje zanatskih, kao i keramičkih radionica u vojnim logorima na ovim prostorima može se također pretpostaviti na osnovu velikog broja arheološkog materijala.

Vojni logori, kao i civilna naselja uz njih, su imali veliku ulogu u procesu romanizacije i kulturalizacije ovih područja. Civilna naselja uz logore u Bosni i Hercegovini su se razvijala postupno, od manjih ili većih aglomeracija pa sve do gradova.

Vjerovatno je na području današnje Bosne i Hercegovine u antičko doba bilo još nekoliko, većih ili manjih logora. Na prostoru Bosanske Posavine se također nalazio vojni logor. Nažalost, objekat nije sačuvan, ali je pronađeno dosta arheološkog materijala, u prvom redu vojne opreme, zatim fibula za koje se pretpostavlja da pripadaju vojničkom staležu. Eventualno nova arheološka iskopavanja bi vjerovatno omogućila dobijanje kompletnije slike o rimskim vojnim logorima na našem prostoru, jer, nažalost, većina nije dovoljno arheološki istražena.

8. Prilozi

Sl. 5. Karta lokaliteta na kojima su konstatirani ostaci rimskih vojnih logora i objekata na prostoru BiH

(izradio: Mehmed Muminović)

8.1. Popis rimskih utvrđenja

	Lokalitet	Mjesto	Opis	Period	Regija	Literatura
1	Gornja Gata-Bugar	Bihać	Kasnoantička utvrda. Izduženog oblika, dužine 158 m, a širine 50 m. Ulaz u utvrdi se nalazio na zapadnoj strani, te su ga štatile sa svake strane po jedna okrugla kula. Na južnom kraju zidina se uzdizala i treća okrugla kula.	4-6 st.	01;10	V. Radimsky 1893, 50-51; C. Patsch 1898, 345-347; I. Čremošnik 1990, 360
2	Velika Gata-Krnja	Bihać	Kasnoantička utvrda. Podignuta na dominantnom brežuljku na kojem su sačuvani ostaci kule kvadratne osnove 10x7 m. Debljina temeljnih zidova, oblik kule te rimska opeka svjedoče da se radi o rimskoj utvrdi, vjerovatno stražarnici.	4-6 st.	01;59	V. Radimsky 1893, 50; I. Čremošnik, 1990, 360
3	Crkvina	Velika Kladaša	Rimska utvrda. Od ostataka rimske utvrde sačuvali su se temeljni zidovi, veoma izdužene gradnje (pruženi oblik), rastegnutih temelja.	2-4 st.	01;60	V. Radimsky 1893, 492; C. Patsch 1893 a, 681; I. Čremošnik, 1990, 360
4	Velika Jasenica-Zalin	Bosanska Krupa	Kasnoantička utvrda. Podignuta na platou brda, uz sjeverni i istočni rub sačuvani ostaci zidova. Na ovim temeljima podignuta je kasnije srednjovjekovna utvrda sa tri kule.	4-6 st.	01;106	M. Karanović 1925, 445; H. Kreševljaković 1953, 31; I. Čremošnik, 1990, 360
5	KULIŠTE 2, Brekovic	Bihać	Rimska utvrda. Podignuta u klancu Une na vrhu brežuljka, izbočenom prema lijevoj obali rijeke. Peterokuta kula je bila podignuta na najvišoj tački uzvišenja, te je imala ulogu osmatračnice. Utvrda je gospodarila cijelim klancem Une kod Brekovice te čuvala naselje. Utvrda je također imala zadatak da kontrolira prelaz preko Une.	1-3 st.	01;148	K. Hormann 1890, 308; V. Radimsky 1893, 52-53; C. Patsch 1896 b, 132-133; M. Abramić 1922, 60; I. Čremošnik 1990, 360;
6	ZASPA, Benakovac	Bosanska Krupa	Rimska utvrda.	1-6 st.	01;209	I. Čremošnik 1990, 360
7	ZASPA, Bušević	Bosanska Krupa	Rimska utvrda.	1-6 st.	01.	I. Čremošnik 1990, 360

8	ZASPA, Dubovik	Bosanska Krupa	Rimska utvrda.	1-6 st.	01.	I. Čremošnik 1990, 360
9	ZASPA, Velika Rujška	Bosanska Krupa	Rimska utvrda.	1-6 st.	01.	I. Čremošnik 1990, 360
10	CRKVINA, Begogačani	Prijedor	Rimska utvrda. Podignuta na uzvišenju uz Sanu. Ovdje se nalazila i rimska postaja.	1-6 st.	02;13	V. Radimsky 1891, 442- 443; I. Čremošnik, 1990, 359
11	CRKVINA, Blagaj-Rijeka	Bosanski Novi	Kasnoantička utvrda. Podignuta na strmome brijegu, sjeverno od staroga grada Blagaja, tik do rijeke Sane. S obzirom na manji prostor lokaliteta, izgrađena je bila samo kula, tj. stražarnica.	4-6 st.	02;15	V. Radimsky 1891, 443;C. Patsch 1898 a, 499
12	CRKVINA, Gornja Gradina	Bosanska Dubica	Rimska utvrda. Sačuvani ostaci temeljnih zidova.	1-6 st.	02;20	C. Patsch 1898, 500; I. Čremošnik, 1990, 359
13	GRAD, Blagaj-Japra	Bosanski Novi	Kasnoantički refugij. Nalazi se na dominantnom brežuljku iznad doline Sane. Veličina platoa oko 100x40 m, branjen je sa pristupačne strane.	4-6 st.	02;37	Arheološki leksikon, TOM II, 36; I. Čremošnik, 1990, 360
14	GRADINA, Malo Dvorište- Čituluk	Bosanska Dubica	Kasnoantički refugij. U periodu kasne antike podignuto manje utvrđenje na prostoru gdje je bila prahistorijska gradina. Probno iskopavanje je izveo Z. Žeravica.	4-6 st.	02;47	C. Patsh 1898, 499- 500; Z. Žeravica 1976 a, 47-48; I. Čremošnik, 1990, 360
15	KLISINA, Ališići	Prijedor	Rimska utvrda. Nalazi se na uzvišenju, uz rimsku cestu, koja je uz obalu Save vodila u današnji Prijedor. Prema sačuvanim temeljima, dužine 11 m a širine 7 m.	4-6 st.	02;56	V. Radimsky 1891, 440; I. Čremošnik 1951 a, 256-257; I. Čremošnik 1956, 143; I. Čremošnik, 1990, 359
16	KOZARAČKI KAMEN, Dera	Prijedor	Kasnoantički refugij. Lokalitet se nalazi na dominantnom vrhu na obroncima Kozare. Podignut na prvobitnoj prahistorijskoj gradini, zbog vrlo povoljnog geografskog i strateškog položaja.	4-6 st.	02;60	Arheološki leksikon, TOM II, 37; I. Čremošnik, 1990, 360

17	OVAN-GRAD, Čele	Bosanski Novi	Rimska utvrda. Podignuta na strmim obroncima brda koji se prostire od juga prema sjeveru. U prahistoriji nasuta gradina, a u kasnijem periodu su je Rimljani utvrdili bedemima i kulom. Dimenzije utvrde: dužina 260 m a širina 50 m.	4-6 st.	02;74	V. Radimsky 1891 , 445
18	RASPALJEVA GRADINA, Bistrica-Mamići	Prijedor	Rimska utvrda. Utvrda je podignuta na hrbatu brda nad Crkvenim potokom na mjestu gdje je u kasno bronzano ili željezno doba bila gradina. Lokalitet zauzima plato veličine oko 120 x 50 m.	4-6 st.	02;75	Arheološki leksikon, TOM II, 38; I. Čremošnik, 1990, 360
19	VELIKA GRADINA, Gornja Mlječanica	Bosanska Dubica	Rimska utvrda. Podignuta na dominantnom brijegu na višoj strani uskog platoa. Dimenzije platoa oko 150x5-15 m.	1-6 st.	02;89	Arheološki leksikon TOM II, 39; I. Čremošnik, 1990, 360
20	ZECOVI (Grad), Zecovi	Prijedor	Rimska utvrda. Podignuta na prahistorijskoj gradini. Ima izdužen oblik veličine oko 80x20 m. Zgrada na najistaknutijem položaju je vjerovatno služila kao osmatračnica. Rimljani su na mjestu prahistorijske gradine sagradili utvrdu za odbranu svoje ceste, koja je vodila duž lijeve obale Sane.	4-6 st.	02;93	V. Radimsky 1891 a, 441; I. Čremošnik 1956 b, 137-146; I. Čremošnik, 1990, 358
21	ZIDINA, Gornja Gradina	Bosanska Dubica	Kasnoantički refugij. Podignut na platou visokog brda, gdje se nekada nalazila prahistorijska gradina.	4-6 st.	02;94	Arheološki leksikon, TOM II, 39; I. Čremošnik, 1990, 360
22	BRIJEG, Miljevići	Bosanska Gradiška	Rimska utvrda. Sačuvani ostaci na blagoj padini brda Gradina.	1-6 st.	03;15	L. Žeravica - Z. Žeravica 1974, 222; I. Čremošnik, 1990, 360
23	GRADINA, Bakinci	Laktaši	Rimska utvrda. Poveći ostaci arhitekture (zidovi debljine cca 1,5 m) se nalaze na visokom brdu, strmih litica.	1-6 st.	03;44	Arheološki leksikon, TOM II, 50; I. Čremošnik, 1990, 360
24	GRADINA, Hrvacani	Prnjavor	Kasnoantički refugij. Na lokalitetu su sačuvani ostaci zidina. Gradina nije poblize arheološki istražena.	4-6 st.	03;50	V. Paškvalin 1957, 259-262; E. Pašalić 1960, 25; I. Čremošnik 1990, 358

25	GRADINA, Šušnjari	Laktaši	Rimska utvrda. Podignuta na uzvišenju na desnoj obali Vrbasa, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	03;58	E. Pašalić, 1960, 25;
26	GRADINA	Bosanska Gradiška	Rimska utvrda.	1-6 st.	03.	I. Čremošnik, 1990, 360
27	CRKVINA, Makljenovac	Doboj	Kasnoantički refugij. Lokalitet se nalazi na vapnenastoj stijeni Crkvenici, pri toku Usore u Bosnu, na jugozapadnoj strani od Doboja. Lokalitet je bio naseljen od prahistorije pa sve do srednjovjekovnih dana. Na najvišočijem mjestu očuvani su tragovi četverouglaste kule, koja je služila kao posljednje utočište. Čitav refugij je bio opasan zidinama debljine oko 2 m, osim sa jugozapadne strane koja je bila prirodno zaštićena okomitim stijenama	4-6 st.	04;14	V. Radimsky 1891 d, 251-262; V. Radimsky 1892 b, 190-192; C. Patsch 1895 a, 573-574; C. Patsch 1897, 530-537; C. Patsch 1902, 402; D. Sergejevski 1932, 28; I. Čremošnik 1951 a, 249-250; Đ. Basler 1957, 93-108; Đ. Basler 1961, 75-88, Đ. Basler 1972, 56; I. Čremošnik, 1990, 358
28	ČARDAČINE Donji Klakar-Kamen	Bosanski Bord	Rimska utvrda. Lokalitet se nalazi na rubu brežuljka prema Savi, neposredno iznad njene desne obale. Sačuvani su ostaci tornja građenog od opeke. U novijem periodu je potpuno razorena i upotrebljena za nasipanje ceste.	1-4 st.	04;17	Đ. Basler, 1952, 414; I. Čremošnik, 1990, 360
29	GRADINA, Doboj	Doboj	Rimski logor. Lokalitet se nalazi oko 1 km od utvrde na Crkvenici. Dimenzije logota su 160 x 134 m, te ima pravokutni oblik. Logor je uokolo bio opasan kamenim zidom, a njihova debljina je bila oko 2 m. Po veličini i tipu ovo je bio augzilijski logor.	1-3 st.	04;39	Radimsky 1891 d, 261; C. Patsch 1914, 158-159; V. C. Patsch 1897, 530-536; I. Čremošnik 1965, 134-135; I. Čremošnik 1966, 122-124; I. Čremošnik 1967, 93-94; I. Čremošnik 1980, 85-95; I. Čremošnik 1984, 23-84; I. Čremošnik 1990, 358
30	DOBOR, Jakeš	Modriča	Rimska utvrda. Lokalitet je smješten na dominantnom brijegu između korita rijeke Bosne i potoka Munjače.	1-6 st.	05;13	I. Bojanovski 1981, 11-37; I. Čremošnik 1990, 360

31	MANŽELJSKI GRAD, Donja Mahala	Orašje	Kasnoantički burgus. U meandru rijeke Save povišeno zemljište sadrži ostatke temelja masivno građenog objekta od kamena. Vjerovatno korišteno i u srednjem vijeku.	3-6 st.	05;57	C. Patsch 1902, 407-408; D. Sergejevski 1958, 262; Đ. Basler 1972, 58; I. Čremošnik 1990, 360
32	ČERKOVINA, Kučić-Kula	Zvornik	Rimska utvrda. Podignuta na uzvišenju koje dominira nad dolinom Drine.	1-6 st.	06;47	Arheološki leksikon, TOM II, 89; I. Čremošnik 1990, 360
33	GRADAC, Branjevo	Zvornik	Rimska utvrda. Podignuta manja utvrda pored rimske ceste.	3-4 st.	06;69	I. Bojanovski 1981 c, 153; I. Čremošnik 1990, 360
34	GRADINA, Sapna	Zvornik	Kasnoantički refugij. Na vrhu brijega sačuvani su ostaci slabo građenih zidova.	4-6 st.	06;72	Arheološki leksikon, TOM II, 91; I. Čremošnik 1990, 360
35	GRADINA, Šetići	Zvornik	Rimska utvrda. Od zidova rimskog utvrđenja vidljivi su slabi ostaci na platou i južnoj padini.	4-6 st.	06;73	Arheološki leksikon, TOM II, 91; I. Čremošnik, 1990, 360
36	OGRADA, Divič	Zvornik	Kasnoantička utvrda.	4-6 st.	06;175	D. Sergejevski 1942, 3-4; I. Čremošnik 1990, 360
37	VELIKO BRDO, Tutnjevac	Ugljevik	Rimska utvrda. Pored konstantiranog rimskog naselja, iznad se nalaze ostaci utvrđenja.	1.6 st.	06;231	Arheološki leksikon, TOM II, 98; I. Čremošnik 1990, 360
38	GRADINA, Đurđevik	Živinice	Rimska utvrda. Podignuta na uzvišenju brda koje dominira nad okolinom.	1-6 st.	07;26	I. Čremošnik 1990, 360
39	GRADINA, Gornja Petrovica	Kalesija	Kasnoantička utvrda. Prirodni i strategijski položaj uvjetovao je podizanju utvrde. Tri padine su strme i vrlo teško pristupačne. Prilaz moguć jedino sa sjeverne strane.	4-6 st.	07;27	V. Radimsky 1893, 483-484; I. Čremošnik 1990, 360
40	KOSOVAČA (Gradina), Kusonje-Kusovača	Kalesija	Rimska utvrda. Plato Gradine je eliptičnog oblika (74x38 m). Na prahistorijskoj gradini podignut rimski zid. Kraj ulaza se nalazila pravugaona građevina (kula).	1-6 st.	07;35	F. Fiala 1893, 152; V. Radimsky 1895 a, 220-221; I. Čremošnik 1990, 360
41	TEŠANJ 2	Tešanj	Rimska utvrda. Podignuta na istaknutom brdu, a kasnije na temeljima sazidan srednjovjekovni grad.	4-6 st.	08;143	Đ. Mazalić 1953, 289-302; I. Čremošnik 1990, 358
42	DEBELA MEDA, Dobrinja	Banja Luka	Rimska utvrda. Lokalitet se nalazi na uzvišenju na čijem su centralnom dijelu vidljivi ostaci zidova sa dosta krečnog maltera.	1-6 st.	09;19	Arheološki leksikon, TOM II, 129; I. Čremošnik 1990, 360

43	GRADINA, Krupa na Vrbasu- Racune	Banja Luka	Kasnoantička utvrda. Nalazi se na brijegu stožastog oblika, nad izvorom Krupe. Sačuvani ostaci iskrčenog zida rimske utvrde, koja je podignuta na prahistorijskoj gradini.	4-6 st.	09;39	I. Bojanovski 1974, 93; I. Čremošnik, 1990, 360
44	GRADINA, Radmanići- Stanivukovići	Banja Luka	Rimska utvrda. Lokalitet je na vrhu dominantnog brda. Probno iskopavanje je izveo F. Fiala. Tom prilikom konstatirano je da se na prahistorijskom bedemu nalaze kasniji građeni zidovi u malteru.	1-3 st.	09;41	F. Fiala 1894, 326-328; I. Čremošnik, 1990, 358
45	KASTEL	Banja Luka	Rimski logor. Očuvani su ostaci substrukcija rimskih zidova. Ovdje bi se mogla ubicirati <i>Cas(t)re</i> . Prva arheološka otkrića potiču iz 1895 te. i 1924. godine. Sljedeća iskopavanja su obavljena između 1971 i 1984 godine, a istraživali su: I. Čremošnik, L. Žeravica, Z. Žeravica, B. Graljuk.	2-4 st.	09;56	C. Patsch 1895, 574-577; C. Patsch 1914, 158-159; V. Skarić 1924, 31-33; I. Čremošnik 1972, 133-134; L. Žeravica 1973, 112-113; I. Bojanovski 1977 a, 152-153; Z. Žeravica 1984, 41-53; I. Čremošnik 1990, 358
46	ZELENGRAD, Han Kola- Čutkovići	Banja Luka	Kasnoantički refugij. Lokalitet je smješten na brdu nad rječicom Suturlijom, na ovalnom platou oko 100 m.	4-6 st.	09;110	I. Čremošnik 1990, 360
47	ZMAJEVAC, Egići	Čelinac	Kasnoantička utvrda. Nalazi se iznad desne obale Vrbanje, u gusto obrasloj šumi. Sačuvani su ostaci zidina pri vrhu uzvišenja.	4-6 st.	09;113	V. Skarić 1924 ; V. Jelovac, 1960, 8; I. Čremošnik 1990, 360
48	DURMŠEVCA, Velečevo-Bajići	Ključ	Kasnonatički refugij. Podignut na istaknutom brijegu, na obali Sane, gdje su sačuvani ostaci zidova u malteru.	3-4 st.	10;47	I. Bojanovski ,105-106; I. Čremošnik 1990, 360
49	GLAVICA- MAHINJA, Vrhpolje	Sanski Most	Kasnoantička utvrda. Na temeljima kasnonatičke utvrde podignuta srednjovjekovna utvrda.	3-6 st.	10;52	Arheološki leksikon, TOM II, 144; I. Čremošnik 1990, 360
50	GRAD, Gradina, Budimlić Japra	Sanski Most	Rimska utvrda. Lokalitet se nalazi na kraju jedne lingule. Podignuta na prahistorijskoj gradini te su sačuvani ostaci zidova u malteru.	1-6 st.	10;61	Arheološki, leksikon, TOM II, 144; I. Čremošnik 1990, 362

51	GRAD, Gornji Vrbljani	Ključ	Kasnonatički castellum i refugij. Podignut na samom vrhu uzvišenja te je sa dvije strane bio prirodno zaštićen dubokim kanjonom potoka Lučice. Kasnoantički bedemi bili su podignuti na ne zaštićenoj sjevernoj i zapadnoj strani platoa.	4-6 st.	10;63	I. Bojanovski 1976 a, 245-255; I. Bojanovski 1980, 109-119; I. Čremošnik 1990, 358
52	GRAD, Kijevo	Sanski Most	Kasnoantička utvrda. Lokalitet je smješten na završetku izduženog brda nad Tominskim poljem. Prostrani plato branjen je sa tri strane strmim padinama.	4-6 st.	10;65	Arheološki leksikon, TOM II, 145; I. Čremošnik 1990, 358
53	GRAD, Donja Prisjeka	Ključ	Kasnoantička utvrda. Podignuta na istaknutom brežuljku, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	4-6 st.	10;66	Arheološki leksikon, TOM II, 145; I. Čremošnik 1990, 360
54	GRADINA, Gornji Budelj	Ključ	Rimska utvrda. Manje utvrđenje uz rimsku cestu.	1-6 st.	10;73	I. Bojanovski 1980, 106-107; I. Čremošnik 1990, 359
55	GRADINA, Tepića gradina, Gornji Ribnik	Ključ	Kasnoantička utvrda. Podignuta je na dominantnom brdu, te su se na prvobitnom prahistorijskom bedemu sačuvali tragovi zida u malteru.	3-5 st.	10;74	I. Bojanovski 1980, 107; I. Čremošnik 1990, 361
56	GRADINA, Sastavci, Kalaura	Sanski Most	Rimska utvrda. Podignuta na istaknutoj tački na stijeni iznad ušća Dabra u Sanu.	1-3 st.	10;80	V. Radimsky 1891 a, 434-436; I. Čremošnik 1990, 359
57	GRADINA, Majdan	Mrkonjić - Grad	Rimska utvrda. Podignuta na vrhu usamljenog dominantnog brda.	1-6 st.	10;81	V. Radimky 1892, 231-235; I. Čremošnik 1990, 359
58	GRADINA, Brdo - Rudići	Mrkonjić - Grad	Rimska osmatračnica. Izgrađena na uzvišenju gdje je nekada stajala i prahistorijska gradina.	1-6 st.	10;85	Arheološki leksikon, TOM II, 146
59	GRADINA, Gradić, Velije	Ključ	Rimska utvrda. Podignuta na vrhu brda strmih padina.	1-6 st.	10;91	Arheološki leksikon, TOM II, 146; I. Čremošnik 1990, 360
60	GRČKA GRADINA, Gornje Ratkovo- Kočići	Ključ	Kasnoantičko utvrđeno naselje. Čitavo podgrađe je okruženo pravilno izgrađenim bedemom od masivnih blokova kamena. Glavni ulaz je bio na istočnoj strani i uz njega se nalazila kula.	4-6 st.	10;94	E. Pašalić 1960, 23-24; I. Čremošnik 1990, 360
61	KALAUURA, Jelašinovci	Sanski Most	Kasnoantička utvrda. Podignuta na najvišoj tački jednog omanjeg brda iznad sjevernog ruba Jelašinovačkog polja.	4-6 st.	10;109	Arheološki leksikon, TOM II, 147; I. Čremošnik 1990, 360

62	KLJUČ	Ključ	Rimska utvrda. Podignuta na strmim hridinama koje dominiraju okolinom.	1-6 st.	10;114	I. Bojanovski 1973, 100-105; I. Čremošnik 1990, 362
63	VELIKA GRADINA, Trijebovo	Mrkonjić - Grad	Rimska utvrda. Podignuta stražara za kontrolu ceste na dominantnom položaju zvanom Greda.	1-6 st.	10;196	E. Pašalić 1956 a, 75; I. Čremošnik 1990, 360
64	VRŠČIĆ, Gradina, Gornje Ratkovo-Ilići	Ključ	Kasnoantička utvrda. Utvrda podignuta na vrhu dominantnog brijega, na mjestu nekadašnje prahistorijske gradine.	4-6 st.	10;202	Arheološki leksikon, TOM II, 151; I. Čremošnik 1990, 360
65	VRŠČIĆ, Plamenice	Ključ	Rimska utvrda.	1-4 st.	10;203	Arheološki leksikon, TOM II, 151; I. Čremošnik 1990, 360
66	UBAVIĆA BRDO, Pecka	Mrkonjić - Grad	Rimska utvrda.	1-6 st.	10.	I. Bojanovski 1974, 78; I. Čremošnik 1990, 359
67	DONJE VRTOČE 1, Donje Vrtoče	Drvar	Kasnoantička utvrda. Plato veličine cca 121x53 m je sa pristupačne strane utvrđen zidovima u malteru.	4-6 st.	11;31	V. Radimsky 1894 a, 440; I. Čremošnik 1990, 360
68	GRAD RISOVAČA, Smoljana	Bosanski Petrovac	Rimska utvrda. Podignuta na Latinskom vrhu, u blizini izvora Hrsovac.	2-4 st.	11;42	V. Čurčić 1902, 240; I. Čremošnik 1990, 360
69	GRADIĆ, Crljivica	Drvar	Rimska utvrda. Smještena na Mačijoj gredi. Sastoji se od suhozidnih zidova debljine oko 3 m, te zauzima prostor oko 50x25-30 m.	3-4 st.	11;45	I. Bojanovski 1974, 214; I. Čremošnik 1990, 361
70	GRADINA, Bastasi-Đape	Bosansko Grahovo	Kasnoantička utvrda. Podignuta na zaravnjenom platou, nevelikog, ali izdvojenog brijega.	4-6 st.	11;49	A. Benac 1985, 121-123; I. Čremošnik 1990, 358
71	GRADINA I, Bastasi-Podbrina	Drvar	Rimska utvrda. Smještena iznad sklopa Berek na desnoj obali Unca.	1-6 st.	11;50	F. Fiala 1897, 676; V. Čurčić 1902, 251; I. Čremošnik 1990, 361
72	GRADINA, Bjelajski Vaganac	Bosanski Petrovac	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	11;52	V. Čurčić 1902, 237; I. Čremošnik 1990, 361
73	GRADINA, Donji Tiškovac-Zakošani	Bosansko Grahovo	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	4-6 st.	11;57	V. Radimsky 1893, 491-492; I. Čremošnik 1990, 361

74	GRADINA, Drvar Selo- Glavica	Drvar	Rimska i kasnoantička utvrda. Podignuta nad ušćem Raduklije u potok Drvar na dominantnom položaju.	1-6 st.	11;58	V. Čurčić 1902, 252; Z. Vinski 1974, 41
75	GRADINA, Grkovci	Bosansko Grahovo	Kasnoantička utvrda. Podignuta na platou omanjeg, ali dominantnog brijega, iznad sjeverozapadnog ruba polja. Sondažno ispitivanje izveli su A. Benac i B. Govedarica 1976.-77. godine.	4-6 st.	11;61	V. Radimsky 1893,490; M. Mandić 1935, 12; B. Govedarica 1982, 151-154; A. Benac 1985, 123-125; I. Čremošnik 1990, 358
76	GRADINA, Kesići	Bosansko Grahovo	Rimska utvrda. Otkriveni ostaci temeljnih zidova s malterom.	1-6 st.	11;63	V. Radimsky 1893, 489; V. Radimsky, 1894 a, 437; I. Čremošnik 1990, 360
77	GRADINA, Kolunić- Revenik	Bosanski Petrovac	Rimska utvrda. Podignuta na prostranom brijegu koji dominira centralnim dijelom polja na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	11;64	P. Mirković 1890, 154-155; V. Čurčić 1902, 238; I. Čremošnik 1990, 361
78	GRADINA, Peći	Bosansko Grahovo	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	11;71	V. Radimsky 1893, 489; V. Radimsky 1894 a, 436-437; I. Čremošnik 1990, 360
79	GRADINA 2, Smoljana	Bosanski Petrovac	Rimska utvrda. Sa tri strane podignuti odbrambeni zidovi, dok je južna strana prirodno zaštićena.	1-6 st.	11;74	V. Čurčić 1902, 240; I. Čremošnik 1990, 361
80	KARA- ARMANOVA GRADINA, Grkovci	Bosansko Grahovo	Rimska utvrda. Sačuvani zidovi pravokutne zgrade, dimenzija oko 24x20 m. Utvrda je podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	11;95	C. Patsch 1906, 162; I. Čremošnik 1990, 362
81	LISČJAK- MALA GRADINA, Krnjeuša	Bosanski Petrovac	Rimska utvrda. Podignuta na brdu Lisičijak, koje dominira nad poljem.	1-6 st.	11;98	V. Čurčić 1902, 243, 245; I. Čremošnik 1990, 361
82	VISOKI (Crkvina), Bravsko- Jasenovac	Bosanski Petrovac	Kasnoantička utvrda. Podignuta na vrhu istaknutog brda koje dominira nad poljem.	4-6 st.	11;133	I. Čremošnik 1990, 361
83	AREŽIN BRIJEG	Bosansko Grahovo	Kasnoantička utvrda.	4-6 st.	11.	I. Čremošnik 1990, 360
84	GRADINA, Glogovac	Šipovo	Kasnoantička utvrda. Podignuta na stijeni iznad potoka Glogovca. Sačuvani su ostaci manje zgrade, vjerovatno stražarnice.	4-5 st.	12;83	D. Sergejevski 1932, 27; I. Čremošnik 1990, 361

85	GRADINA, Koš	Donji Vakuf	Rimska utvrda. Podignuta na hrbatu jednu lingule, uz desnu obalu Vrbasa. Duž ivica platoa sačuvani su dijelovi zidova rimske fortifikacije, podignute na prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	12;84	E. Pašalić 1953, 346; I. Čremošnik 1990, 362
86	GRADINA, Lubovo	Šipovo	Kasnoantički refugij. Geografski položaj uvjetovao je da su tri strane bile prirodno strme te time i zaštićene, dok je četvrta bila zaštićena zidom.	4-6 st.	12;87	I. Bojanovski 1964 c, 119; I. Čremošnik 1990, 361
87	GRADINA, Podmilačje	Jajce	Rimska utvrda. Podignuta na uzvišenju nad Komotinskom rijekom.	1-6 st.	12;89	Arheološki leksikon, TOM II, 178; I. Čremošnik 1990, 361
88	GRADINA, Gradac, Ravno	Kupres	Kasnoantički refugij. Na istaknutom zaravanku iznad Ravanjskih vrata nalaze se ostaci zidova od kamena vezanog krečnim malterom.	4-6 st.	12;91	Đ. Basler 1953 a, 337-338; Đ. Basler 1954 a, 90-93; I. Čremošnik 1990, 361
89	GRADINA	Šipovo	Kasnoantička utvrda.	4-6 st.	12;93	E. Pašalić 1960, 22; I. Čremošnik, 1990, 361
90	GRADINA, Vileši	Bugojno	Kasnoantička utvrda. Iznad Vileškog potoka uzdiže se manji greben na kojem su vidljivi ostaci odbrambene arhitekture.	4-6 st.	12;94	Arheološki, leksikon, TOM II, 178; I. Čremošnik 1990, 361
91	GROMILE	Šipovo	Rimski logor ili utvrđena vila. Na prostoru od oko 2 ha nailazi se na substrukcije rimskih zgrada, arhitekturne fragmente, tragove hipokausta. Dimenzije kompleksa odgovaraju dimenzijama antičkih auxiliarnih kastruma ili utvrđene vile.	1-4 st.	12;101	Č. Truhelka 1892, 318; C. Patsch 1911, 184; C. Patsch 1914, 158-159; D. Sergejevski 1926, 155; D. Sergejevski 1930, 157; D. Sergejevski 1952, 41-57; I. Bojanovski 1964, 196; I. Čremošnik 1990, 358
92	POGANA GLAVICA	Kupres	Kasnoantička utvrda. Utvrda podignuta na usamljenom brijegu južno od grada, preko prahistorijskih zidova položeni su zidovi, rađeni od kamena vezanog krečnim malterom.	4-6 st.	12;195	Đ. Basler 1953 a, 336; I. Čremošnik 1990, 361
93	SUTINA Gradina, Jagnjid	Gornji Vakuf	Rimska stražarnica. Ostaci zgrade zidane malterom nalaze se na istaknutom mjestu, na lijevoj strani kanjona Voljičke rijeke.	1-6 st.	12;233	K. Hormann 1892 a, 235-236; E. Pašalić 1953, 346; I. Čremošnik 1990, 358
94	VELIKA VRATA	Kupres	Rimska stražarnica. Nedaleko od prevoja iznad puta za Kupres pronađen je zidani objekat, vjerovatno stražarnica.	1-5 st.	12;255	F. Fiala 1894 d, 95-96; C. Patsch 1902 a, 8-10; I. Čremošnik 1990, 361

95	VELIKI KAMEN	Šipovo	Kasnoantički refugij. Visoko na stijeni nalaze se ruševine zgrade izvedene od kamena vezanog krečnim malterom.	4-6 st.	12;256	Arheološki leksikon, TOM II, 187; I. Čremošnik 1990, 361
96	ZIDINE, Kopčić	Bugojno	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini. Sačuvani ostaci zidina.	1-6 st.	12;268	C. Patsch 1897, 512; E. Pašalić 1953, 345; I. Čremošnik 1990, 358
97	BLACE, Rankovići	Novi Travnik	Rimska uvrda. Podignuta na platou brijega, gdje se nalaze ostaci zidova.	1-6 st.	13;11	Arheološki leksikon, TOM II, 195
98	CRKVINE, (Gradac, Kalvarija)	Mali Mošunj	Kasnoantička utvrda. Podignuta na istaknutom brijegu na zaravnjenom platou na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	4-6 st.	13;29	I. Kujundžić 1917, 477-496; Đ. Basler 1972, 94-97; I. Čremošnik 1990, 358
99	GRADAC, Mali Mošunj	Vitez	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	13;58	J. Korošec 1950, 258; I. Čremošnik 1990, 359
100	GRADAC, Rankovići	Novi Travnik	Kasnoantička utvrda. Na južnoj strani brijega sačuvani ostaci utvrđenja.	4-6 st.	13;60	J. Korošec 1950, 260; I. Čremošnik 1955, 122; I. Čremošnik 1990, 358
101	GRADINA, Alihodže	Travnik	Kasnoantička utvrda. Na vrhu većeg brijega su konstatirani ostaci zidova kasnoantičke utvrde. Veće sondažno iskopavanje izveo A. Benac 1948 g.	4-6 st.	13;64	I. Kujundžić 1917, 493; J. Petrović 1931, 3; A. Benac 1950, 12-29; B. Čović, 1965 a, 65-68; I. Čremošnik 1990, 359
102	Gradina, Klopče	Zenica	Rimska utvrda. Podignuta na prahistorijskoj gradini na platou uzvišenja.	1-6 st.	13;71	Arheološki leksikon, TOM II, 199; I. Čremošnik 1990, 359
103	GRADINA, Potkraj	Travnik	Rimska utvrda. Podignuta na platou uzvišenja na prvobitnoj prahistorijskoj gradini	1-6 st.	13;74	J. Korošec 1950, 251; I. Čremošnik 1990, 359
104	GRADINA, Velika Bukovica	Travnik	Rimska utvrda. Istraživanja vršio J. Petrović 1924. godine.	1-6 st.	13;79	M. Mandić 1926, 37; I. Čremošnik 1990, 359
105	GRADINA (Grad), Zenepići	Novi Travnik	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	13;83	P. A. Hoffer 1895, 61; I. Čremošnik 1990, 358
106	GRADINA-MEGARA, Goleš	Travnik	Kasnoantička utvrda. Na vrhu brijega sačuvan nasip u dužini od oko 30 m, građen od sedre i cigle.	4-6 st.	13;85	J. Korošec 1950, 250;

107	BOBOVAC, Dragovići- Mijakovići	Vareš	Kasnoantički kastel. Lokalitet je smješten na uskom kamenitom grebenu. Od samog kasnoantičkog kastela sačuvao se samo jedan zid koji je kasnije ukomponiran u glavnu kulu Bobovca.	4-6 st.	14;13	P. Anđelić 1973, 23-150; I. Čremošnik 1990, 358
108	CRKVINA, Podastinje	Kiseljak	Kasnoantički refugij. Podignut na zaravni, visoko na stijenama iznad sastava Lepenice i Fojničke rijeke. Kasnoantički refugij se sastoji od nekoliko zidova i okruglih tornjeva.	1-6 st.	14;35	C. Patsch 1894 b, 344-345; Đ. Basler 1954, 302, 305; I. Čremošnik 1990, 358
109	GRAD, Gornja Koprivnica	Kakanj	Rimska utvrda. Smještena na brdu Vrana, na platou veličine 100x60 m.	1-6 st.	14;72	I. Bojanovski 1984 a, 67; I. Čremošnik 1990, 361
110	GRADAC, Homolj	Kiseljak	Kasnoantički refugij sa bazilikom. U kasnoantičko doba izgrađena bazilika sa refugijom na prethodnoj prahistorijskoj gradini, koja je uništena tom prigodom.	5-6 st.	14;78	V. Skarić 1932, 1-22; I. Čremošnik 1990, 358
111	GRADAC, Mokronoge- Gunjače	Visoko	Kasnoantički refugij. Lokalitet se nalazi na platou, nad lijevom obalom Radovljanske rijeke.	4-6 st.	14;79	I. Bojanovski 1984 a, 61; I. Čremošnik 1990, 361
112	GRADAC, Podgora	Breza	Rimska utvrda. Podignuta na istaknutom uzvišenju nad potokom Špilja.	1-6 st.	14;80	I. Bojanovski 1984 a, 65-66; I. Čremošnik, 1990 361
113	GRADAC, Višnjica	Kiseljak	Rimska utvrda. Slabo sačuvani ostaci zidina.	1-6 st.	14;81	I. Čremošnik 1990, 358
114	GRADINA, Brežani	Kakanj	Rimska utvrda. Podignuta na ulazu u dolinu Trstionice na dominantnom uzvišenju na lijevoj obali rijeke.	1-6 st.	14;84	I. Čremošnik 1990, 361
115	GRADINA, Dabravine	Vareš	Rimska utvrda i kasnoantički refugij. Lokalitet se nalazi na istaknutom grebenu nad lijevom obalom Stavnje.	1-6 st.	14;86	V. Radimsky 1892 a, 372-387; D. Sergejevski 1956, 1-49; I. Čremošnik 1990, 361
116	GRADINA, Gromile, Karaula	Kakanj	Kasnoantički logor ili utvrđena vila. Podignut na dominantnom platou iznad desne obale Bosne. Zaštitna iskopavanja obavio 1980. V. Paškvalin.	4-6 st.	14;91	I. Čremošnik 1990, 361; V. Paškvalin 1991.
117	KRIVAČA 2	Kiseljak	Rimska utvrda. Podignuta na omanjem brežuljku, na prostoru veličine 70x40 m. U zapadnom dijelu sačuvani ostaci temelja kule, dimenzija 6x6 m.	2-3 st.	14;150	C. Patsch 1902, 394; Đ. Basler 1954, 301, I. Čremošnik 1990, 358

118	VELIKI GRAD Gradina, Seoča- Gerdečići	Visoko	Rimski kastel. Podignut na duguljastoj linguli koja se odvaja od masiva Gradine usjekom širine do 4 m. Vidljivi temelji manje rimske utvrde, dužine oko 30 m.	1-3 st.	14; 227	I. Bojanovski 1984 a, 59-60; I. Čremošnik 1990, 361
119	VELIKI GRADAC, Ramadanovci -Goduša	Visoko	Rimski kastel. Podignut na istaknutom brdu Gradina, između doline Kraljušnice i Godušćice. Sačuvani ostaci utvrde sa oborom i tornjem.	1-6 st.	14;229	I. Bojanovski 1984 a, 63-64; I. Čremošnik, 1990 361
120	VISOKI, Grad	Visoko	Rimski kastel. Podignut na uzvišenom brdu. Sondažno iskopavanje je obavio P. Anđelić 1976. g.	1-4 st.	14.;232	Đ. Mazalić 1954, 227-253; I. Čremošnik 1990, 361
121	ZVONIGRAD, Božići	Fojnica	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	14;252	E. Imamović 1972, 193; I. Čremošnik, 1990 361
122	CRKVIŠTE, Gornji Pribanj-Brdo	Pale	Kasnoantička utvrda. Podignuta na vrhu istaknutog brijega.	4-6 st.	15;55	Đ. Mazalić 1940, 18; I. Čremošnik 1990, 361
123	DEBELO BRDO	Sarajevo- Centar	Rimsko naselje sa utvrđenim dijelovima. Smješteno na niskim zapadnim obroncima Trebevića. Nalazište je istraživao F. Fiala između 1888. i 1896. g.	1-6 st.	15;68	F. Fiala 1894 a, 39-40; F. Fiala 1896 b, 97-107; D. Sergejevski 1947, 39-40; I. Čremošnik 1990, 358
124	GRAD, Svrake	Vogošća	Rimska utvrda. Na platou ovalnog oblika, na kome se nalazila prahistorijska gradina, sačuvali su se ostaci zida.	1-2 st.	15;100	M. Mandić 1933, 3-4; B. Čović 1965, 87-89; I. Čremošnik 1990, 361
125	GRADAC, Dvor	Sarajevo- Novi grad	Rimska utvrda. Ostaci utvrde podignute na prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	15;104	V. Skarić 1937, 22, 26; I. Čremošnik 1990, 361
126	GRADAC, Ilinjača, Gornji Kotorac	Ilidža	Kasnoantički refugij. Lokalitet se nalazi na krajnjem obronku pobježja nad desnom obalom Željeznice, uz jugoistočni rub Sarajevskog polja. Na južnoj padini gradine je izgrađen kasnoantički refugij sa crkvom.	4-6 st.	15;105	V. Čurčić 1908, a, 364; B. Čović 1965 a, 73, 79, 84; I. Čremošnik 1990, 358
127	GRADAC, Hodidjed	Sarajevo- Stari grad	Rimska utvrda. Podignuta na istaknutom uzvišenju.	1-6 st.	15;107	M. Mandić 1927 a, 10-11; I. Čremošnik 1990, 361

128	GRADINA, Gradina	Pale	Rimska utvrda. Na vrhu istaknutog brijega iznad vrela Miljacke, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini podignuta je rimska utvrda, a kasnije i srednjovjekovni utvrđeni grad.	1-6 st.	15;114	D. Mazalić 1940, 25-28; I. Čremošnik, 1990, 361
129	GRADINA, Miošići	Pale	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini na završetku brda, u jugozapadnom dijelu glasinčkog područja.	1-6 st.	15;120	F. Fiala 1893 b, 737; B. Govedarica 1985, 15-27; I. Čremošnik, 1990, 360
130	GRADINA, Svrake	Vogošća	Rimska utvrda. Podignuta na jugozapadnoj strani proplanka, na vrhu brežuljka Gradina.	1-3 st.	15;126	Arheološki leksikon, TOM II, 45; I. Čremošnik 1990, 361
131	GRADINA LOZNIK, Podloznik	Pale	Rimska utvrda. Podignuta na dominantnom vrhu izdvojenog ogranka Romanije. Gradina je štíćena sa svih strana, osim sa južne, gdje je bila prirodna oštra strmina.	1-6 st.	15;132	F. Fiala 1893 b, 736-737; B. Govedarica 1985, 15-27; I. Čremošnik 1990, 360
132	NAKLO, Vojkovići	Ilidža	Rimska utvrda. Podignuta na nižem, ali dominantnom brežuljku na lijevoj obali Željeznice, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	15;293	F. Fiala 1889, 212-214; I. Čremošnik 1990, 358
133	VELIKA GRADINA, Zenik	Ilidža	Rimska utvrda. Otkriveni ostaci zidova rađenih malterom te mješanim sa tucanom opekrom, na platou brda smještenom nad lijevom obalom Zeničkog potoka.	1-6 st.	15;396	V. Skarić 1937, 26; I. Marijanović 1984, 89-96; I. Čremošnik 1990, 361
134	GRADINA, Crkvina, Mihaljevići	Bratunac	Rimska utvrda. Na platou brda veličine cca 30x50 m sačuvani su ostaci zida koji pripadaju rimskoj utvrdi, podignutoj na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	3-6 st.	16;88	V. Radimsky 1889, 45-46; Č. Truhelka, 1891, 239-245 V. Radimsky 1895 a, 227-228; C. Patsch 1900, 177-182; I. Čremošnik 1990, 360
135	GRADOVI, Voljevica	Bratunac	Rimski logor. Lokalitet se nalazi uz Drinu i na desnoj obali Voljevičke rijeke na prostoru od 25 ha. Uz rimski kastrum je također postojalo i naselje.	1-4 st.	16;91	Č. Truhelka 1891 a, 239; V. Radimsky 1895 a, 228; I. Bojanovski 1965, 105-107; I. Bojanovski 1982 a, 139-141; I. Čremošnik 1990, 360
136	GRADINA, Bjelanovići- Šadići	Vlasenica	Kasnoantička utvrda.	4-6 st.	16.	I. Čremošnik 1990, 360

137	GRAD VITANJ, Kula	Sokolac	Rimska utvrda. Lokalitet zauzima važan strateški položaj na sjeveroistočnom izdanku brda Vitanj.	1-6 st.	17;97	Č. Truhelka 1891, 315; I. Čremošnik 1990, 360
138	HRELJIN GRAD, Čitluci	Sokolac	Kasnoantička utvrda. Podignuta na niskom brežuljku, istočno od dominantnog brda Pliješ.	4-6 st.	17;149	Č. Truhelka 1891, 313-314; B. Govedarica 1985, 15-27; I. Čremošnik 1990, 361
139	POHOVAC Puhovac, Baltići	Sokolac	Kasnoantička utvrda. Podignuta na prostranom zaravnjenom vrhu brda koje dominira širom okolinom Glasinačkog polja.	4-6 st.	17;277	Č. Truhelka 1891, 313; B. Govedarica 1985, 15-27; I. Čremošnik 1990, 361
140	GAT, Novi Dulići-Galešine	Gacko	Rimska utvrda. Podignuta na dominantnom uzvišenju, izduženom u pravcu I-Z. Sačuvani tragovi odbrambenih zidova.	1-3 st.	19;68	G. Kraljević 1978, 156; N. Miletić 1984, 387; I. Čremošnik 1990, 361
141	GRADAC, Dramiševo	Nevesinje	Rimska utvrda. Ostaci zidova u malteru, najverovatnije od stražarnice.	1-6 st.	19;87	I. Bojanovski 1978, 92; I. Čremošnik 1990, 361
142	GRADAC, Kifino Selo	Nevesinje	Rimska utvrda. Podignuta na nižem uzvišenju koje je dominiralo nad Drenovikom sa sjeverne strane.	1-6 st.	19;88	I. Bojanovski 1978, 85; I. Čremošnik 1990, 361
143	GRADINA, Fojnica	Gacko	Rimska utvrda, Smještena na istaknutom visu nad poljem.	1-6 st.	19;91	T. Bratić 1893, 166; I. Čremošnik 1990, 361
144	GRADINA, Crni Vrh, Jasena	Nevesinje	Rimska utvrda. Od utvrde izgrađene na prvobitnoj prahistorijskoj gradini sačuvani su ostaci zidova.	1-3 st.	19;98	I. Bojanovski 1978, 80; I. Čremošnik 1990, 361
145	GRADINA, Jasenik	Gacko	Rimska utvrda. Podignuta na dominantnom visu iznad kraške grede Šišmana.	1-6 st.	19;99	Arheološki, leksikon, TOM III, 145; I. Čremošnik 1990, 361
146	GRADINA, Kravarevo	Gacko	Rimska utvrda. Na prahistorijskoj gradini sačuvani ostaci zida od kamena i opeke vezanih malterom, u dužini od oko 100 m.	1-6 st.	19;102	I. Bojanovski 1978, 91; I. Čremošnik 1990, 361
147	VELIKI GRADAC, Presjeka-Mahinići	Nevesinje	Rimska utvrda. Izgrađena na padini Crvnja, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini	1-6 st.	19;277	D. Sergejevski 1948 b, 55; I. Bojanovski 1978, 90-91; I. Čremošnik 1990, 361
148	ĐURĐEVA GLAVA, Gradac	Ljubinj	Rimska utvrda. Smještena je bila na sjevernoj strani Graca i dominirala širem području.	1-6 st.	20;124	I. Bojanovski 1973 c, 158; I. Čremošnik 1990, 361
149	GRADAC, Barane	Stolac	Rimska utvrda. Sačuvani ostaci kamenih zidova građenih malterom na isturenom uskom grebenu.	1-6 st.	20;160	Arheološki leksikon, TOM III, 176; I. Čremošnik 1990, 361

150	GRADAC, Cicina	Trebinje	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	20;161	Arheološki leksikon, TOM III, 176; I. Čremošnik 1990, 361
151	GRADAC, Donja Bitunja	Stolac	Rimska utvrda. Podignuta na visoravni Hrasno koja je opkoljena sa tri strane klisurama.	1-6 st.	20;162	Arheološki leksikon, TOM III, 176; I. Čremošnik 1990, 361
152	GRADAC, Donji Turani	Trebinje	Rimska utvrda. Podignuta na dominantnom uzvišenju, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	20;163	Arheološki leksikon, TOM III, 176
153	GRADAC, Todorovići	Stolac	Rimska utvrda. Ostaci utvrđenja sa zidom debljine 1,30 m koji štiti zaravan sa dvije strane.	4-6 st.	20;170	Č. Truhelka 1892 c, 360; I. Čremošnik 1990, 358
154	GRADINA, Dražin Do	Trebinje	Rimska utvrda. Utvrđenje podignuto na prvobitnoj prahistorijskoj gradini, na ravnicima.	1-6 st.	20;187	Arheološki leksikon, TOM III, 177; I. Čremošnik 1990, 361
155	GRADINA, Trijebanj	Stolac	Rimska utvrda. Malo utvrđenje sa ostacima temelja zidnog šuta.	1-6 st.	20;222	V. Radimsky 1891, 191; I. Čremošnik 1990, 358
156	HERCEG GRAD, Zasad	Trebinje	Rimska utvrda. Sagrađena na strmom stijenu koja dominira okolinom.	1-4 st.	20;263	Arheološki leksikon, TOM III, 181
157	ILIJINA GLAVICA, Pješivac	Stolac	Rimska osmatračnica. Samo na istočnoj strani su vidljivi ostaci rimskog zida, širine 0,70 m.	4-6 st.	20;270	I. Bojanovski 1973 c, 148; I. Čremošnik 1990, 361
158	ILIJINO BRDO, Bihovo-Crnač	Trebinje	Rimska utvrda. Podignuta na izrazito isturenom vrhu brda, na prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	20;273	I. Čremošnik 1990, 361
159	ILIJINO BRDO, Mesari	Trebinje	Rimska utvrda. Podignuta na omanjem brdu, između ceste i Trebišnjice.	1-6 st.	20;274	Arheološki leksikon, TOM III, 182; I. Čremošnik 1990, 361
160	KLEKOVIĆ A LAZETINE, Slivnica	Trebinje	Antička utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	4-6 st.	20;294	Arheološki leksikon, TOM III, 183; I. Čremošnik 1990, 361
161	KOŠTUR, Dabrica	Stolac	Kasnoantički logor. Smješten na teško pristupačnom terenu na prvobitnoj prahistorijskoj gradini. Debelim i mjestimično dobro očuvanim zidovima ograđen je prostor pravokutnog oblika, dužine oko 160 m, a širine oko 60 m.	4-6 st.	20;311	Đ. Basler 1972, 50-51; I. Čremošnik 1990, 358

162	LATINSKA GRADINA, Korita	Bileća	Rimska utvrda. Izgrađena na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	20;330	Arheološki leksikon, TOM III, 185; I. Čremošnik 1990, 361
163	MALA GOMILA	Bileća	Rimska utvrda. Slabo sačuvani ostaci zidina.	1-6 st.	20;352	Arheološki leksikon, TOM III, 186; I. Čremošnik 1990, 361
164	MALA GRADINA, Trebinje	Trebinje	Rimska utvrda. Izgrađena na manjem zaravnjenom prostoru na mjestu prvobitne prahistorijske gradine.	1-6 st.	20;356	Arheološki leksikon, TOM III, 186; I. Čremošnik 1990, 361
165	MALA GRADINA, Vranjska	Bileća	Rimska utvrda. Nalazište je locirano na dominantnom uzvišenju, izgrađeno na prethodnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	20;359	Arheološki leksikon, TOM III, 186; I. Čremošnik 1990, 361
166	PLANSKA GRADINA	Bileća	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	20;419	Arheološki leksikon, TOM III, 189; I. Čremošnik 1990, 361
167	VAL, Deleuše	Bileća	Rimska utvrda. Manja utvrda dimenzija 6x4 m, vjerovatno osmatračnica podignuta na strmoj stijeni.	1-6 st.	20;520	Arheološki leksikon, TOM III, 194; I. Čremošnik 1990, 361
168	VELIKA GOMILA	Bileća	Rimska utvrda.	1-6 st.	20;525	Arheološki leksikon, TOM, III, 194; I. Čremošnik 1990, 361
169	VELIKA GRADINA, Trebinje	Trebinje	Rimska utvrda. Nalazi se jugozapadno od sela i dominira cijelim zaravankom Gornje i Donje Trebinje. Promjer oko 80x50 m.	1-6 st.	20;533	Arheološki leksikon, TOM III, 195; I. Čremošnik 1990, 361
170	VIDOŠKI GRAD	Stolac	Kasnoantička utvrda. Na stjenovitom brijegu poviše naselja nalaze se prostrane i mahom dobro očuvane ruševine. Nepravilnog je tlocrta sa isturenim tornjevima na kvadratičnoj osnovi.	4-6 st.	20;540	H. Kreševljaković-H. Kapičić 1954, 14-15; I. Čremošnik 1990, 361
171	VRAČEVICA Panik	Bileća	Rimska utvrda. Podignuta na vrhu brda.	1-4 st.	20;553	Arheološki leksikon, TOM III, 196
172	VRTINE, Žrvanj	Ljubinj	Rimska utvrda.	1-6 st.	20;563	I. Čremošnik 1990, 361
173	ZAGRAD, Suzina	Stolac	Rimska utvrda. Podignuta na strateški važnom, dominantnom položaju na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	20;569	I. Čremošnik 1990, 361
174	DRAGIĆ, Džepi	Konjic	Kasnoantička utvrda. Smještena na kraškoj grudi na krševitoj padini planine Preslice, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	4-6 st.	21;60	I. Čremošnik 1990, 362

175	GRAD, Ribići	Konjic	Rimska utvrda. Smještena na istaknutom visu iznad ušća Ribičkog potoka u Neretvu.	3-4 st.	21;96	Đ. Basler 1955, 225; I. Čremošnik 1990, 358
176	GRAD BIOGRAD	Konjic	Kasnoantički refugij. Smješten na istaknutoj grudi nad lijevom obalom Neretve.	4-6 st.	21;97	Đ. Basler 1955, 227-228; I. Čremošnik 1990, 358
177	GRADAC, Donje Selo	Konjic	Rimska utvrda. Manje zaštitno iskopavanje je izveo I. Bojanovski 1965. godine.	1-3 st.	21;101	Đ. Basler 1955, 224; I. Bojanovski 1965 b, 140-143; I. Čremošnik, 1990, 358
178	GRADAC	Prozor	Rimska utvrda. Smještena na vrhu manjeg dominantnog brijega, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-4 st.	21;103	I. Čremošnik 1990, 361
179	GRADAC	Prozor	Kasnoantička utvrda. Smještena na strmom brežuljku.	4-6 st.	21;105	C. Patsch 1902 b, 325-326; Đ. Basler 1955, 226; I. Čremošnik 1990, 35
180	GRADINA, Ježeprasina	Konjic	Kasnoantička utvrda. Lokalitet smješten na ogromnoj kraškoj gori, na izdignutoj ravnici.	3-4 st.	21;119	I. Čremošnik 1990, 362
181	GRADINA, Radešine	Konjic	Rimska utvrda. Smještena na vrhu istaknutog brijega na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	21;128	Đ. Basler 1955, 225; I. Čremošnik 1990, 358
182	GRADINA BOKŠEVAC	Konjic	Kasnoantička utvrda. Smještena na jednom od nižih istočnih obronaka planine Bokševice.	4-6 st.	21;135	C. Patsch 1904, 253; I. Čremošnik 1990, 358
183	GRADINA VRABAČ, Bijela	Konjic	Kasnoantička utvrda. Podignuta na završetku kose koja se od planinskog prevoja Vrapča pruža u pravcu doline rječice Bijele.	4-6 st.	21;137	C. Patsch 1904, 260; Đ. Basler 1955, 226; I. Čremošnik 1990, 358
184	GROŠ, Sultići	Konjic	Rimska utvrda. Na nižem brežuljku sačuvani ostaci manjeg utvrđenja.	3-4 st.	21;158	I. Čremošnik 1990, 362
185	LIPETA, Čičevo	Konjic	Rimska utvrda.	3-4 st.	21;220	P. Anđelić 1961, 333; I. Čremošnik 1990, 362
186	MEĐUBRĐE, Ježeprasina	Konjic	Kasnoantička utvrda. Smještena na obronku, visoko na padini planine Visočice. Uz utvrđenje se nalazila i crkva te kasnoantička grobnica na svod.	4-6 st.	21;241	I. Čremošnik 1990, 362
187	ANĐELIĆA GRADINA, Lipa	Livno	Rimska utvrda. Podignuta na prahistorijskoj gradini na platou obronaka Kamešnice.	1-6 st.	22;1	V. Čurčić 1909, 169-170; M. Mandić 1935, 9-10; A. Benac 1985, 134

188	CERINA GRADINA, Blagodija	Glamoč	Rimska utvrda. Smještena na dominantnom uzvišenju masiva Blagodije. Na prahistorijskim ostacima gradine izgrađeni su zidovi od kamena povezanog malterom.	4-6 st.	22;23	A. Benac 1985, 148-150; I. Čremošnik 1990, 358
189	ČOSANLIJE, Čuklić	Livno	Rimska utvrda. Ostaci temeljnih zidova iz rimskog doba na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	22;46	V. Čurčić 1909, 169; I. Čremošnik 1990, 362
190	GRADAC, Halapići	Glamoč	Kasnoantički refugij. Na vrhu jedne glavice, omanjeg zaravnjenog brežuljka na padinama planine Staretine, nalaze se ostaci kasnoantičkog refugija.	4-6 st.	22;66	M. Mandić 1930, 113; D. Sergejevski 1943, 126-132; I. Čremošnik 1990, 358;
191	GRADAC, Potočani-Mihaljevići	Livno	Kasnoantički refugij. Smješten na vrhu brda iznad sela na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	4-6 st.	22;68	I. Čremošnik 1990, 358
192	RADINA, Donji Rujani	Livno	Kasnoantička utvrda. Sačuvani ostaci zida u malteru, koji zatvaraju romboidni prostor veličine oko 78x50 m.	4-6 st.	22;71	V. Čurčić 1909, 169; M. Mandić 1935 10-12; A. Benac 1985, 128-129; I. Čremošnik 1990, 358
193	GRADINA, Lištani	Livno	Rimska utvrda. Podignuta na rubu strme stijene.	1-6 st.	22;77	A. Benac 1985, 131-132; I. Čremošnik 1990, 358
194	GRADINA, Podgradina, Kamenska	Glamoč	Kasnoantički refugij. Izgrađen na prahistorijskoj gradini na platou brežuljka koji se spušta prema polju. Bedem refugija je po svom planu nepravilni četverokut veličine oko 78x50 m.	4-6 st.	22;81	C. Patsch 1894 b, 356, D. Sergejevski 1927, 256-260; D. Sergejevski 1928, 87; D. Sergejevski 1933, 8; D. Sergejevski 1943, 147-153; I. Čremošnik 1990, 358
195	GRADINA, Podgradina	Livno	Kasnoantička utvrda. Nalazi se iznad sela, a od ostatka sačuvale se zidana ograda u malteru, četvrtastog oblika.	4-6 st.	22;82	Arheološki leksikon, TOM III, 239
196	GRADINA, Podhum	Livno	Rimska utvrda. Lokalitet je smješten na dominantnoj tački iznad Buškog blata.	4-6 st.	22;83	V. Čurčić 1909, 169; A. Benac 1985, 80-83
197	GRADINA, Priluka-Vašarovine	Livno	Kasnoantička utvrda. Podignuta je na dominantnom brežuljku na rubu visoke terase nad poljem.	4-6 st.	22;85	M. Mandić 1935, 9; A. Benac 1985, 114-118; I. Čremošnik 1990, 358

198	GRADINA, Rajičke	Glamoč	Kasnoantički refugij. Podignut na prvobitnoj prahistorijskoj gradini, gdje su još uvijek sačuvani ostaci zidova u malteru.	4-6 st.	22;89	M. Mandić 1930, 15, A. Benac 1985, 158-160
199	GRADINA, Vidoši	Livno	Rimska utvrda. Na relativno niskom brdu izgrađen je snažan fortifikacijski sistem.	4-6 st.	22;97	V. Radimsky 1894 a, 433-436; A. Benac 1985, 97-99; I. Čremošnik 1990, 358
200	GRADINICA (Tabija), Podgradina	Livno	Rimska utvrda. Na prvobitnoj prahistorijskoj gradini sačuvani su ostaci zidova u malteru.	1-6 st.	22;111	M. Mandić 1935, 11
201	GRELINE, Potočani	Livno	Kasnoantički refugij. Podignut na istaknutom grebenu, sa južne strane je bio prirodno zaštićen strmom stijenom.	4-6 st.	22;118	A. Benac 1985; 103-104
202	GUBINSKI GRAD, Gubin	Livno	Rimska utvrda. Podignuta na dominantnom brežuljku, isturenom prema polju na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	22;144	A. Benac 1985; 125-126; I. Čremošnik 1990, 358
203	KESIĆEVA GRADINA, Čelebić	Livno	Kasnoantička utvrda. Podignuta na rubu terase iznad strme padine prema polju na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	4-6 st.	22;159	V. Čurčić 1909, 167-169; A. Benac 1985, 120; I. Čremošnik 1990, 358
204	MARELJIĆA GRADINA,	Glamoč	Kasnoantička utvrda. Smještena je na platou dominantnog brda.	4-6 st.	22;186	D. Sergejevski 1942, 153; A. Benac 1985, 180-181
205	MARIĆA GRADINA, Žirović	Livno	Rimska utvrda. Podignuta na manjem, ali dominantnom brijegu.	1-6 st.	22;187	V. Čurčić 1909, 170; M. Mandić 1935, 9; A. Benac 1985, 118; I. Čremošnik 1990, 358
206	SOLDATOVA (Velika) GRADINA,	Glamoč	Kasnoantička utvrda. Smještena na brdu iznad polja, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	4-6 st.	22;249	A. Benac 1985, 172-173; I. Čremošnik 1990, 358
207	VELIKA GRADINA, Donji Rujani	Livno	Rimska utvrda. Podignuta je na dominantnom položaju visoko iznad polja, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	22;273	V. Čurčić 1909, 169; A. Benac 1985, 125-130; I. Čremošnik 1990, 358
208	VELIKA GRADINA, Veliki Kablići	Livno	Kasnoantička utvrda. Sagrađena na ivici terase na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	4-6 st.	22;275	M. Mandić 1935, 7-8; A. Benac 1985 112-114; I. Čremošnik 1990, 358
209	DRINOVA GLAVICA, Bogdašići	Duvno	Rimska utvrda. Podignuta na glavici poviše Crkvine, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	23;54	C. Patsch 1902 a, 8; I. Čremošnik 1990, 362

210	GAJINSKA GRADINA	Duvno	Rimska utvrda.	1-4 st.	23;66	C. Patsch 1904 a, 359; I. Čremošnik 1990, 362
211	GRAD, Crvenice	Duvno	Rimska utvrda. Smještena na dominantnom brežuljku Stražnici, iznad rječice Studene.	1-6 st.	23;92	V. Radimsky 1894 e, 294 A. Benac 1985, 26-28; I. Čremošnik 1990, 358
212	GRADINA, Gradac	Posušje	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini. Naselje je bilo utvrđeno zidovima debljine i do 3 m, koji su zatvarali prostor veličine 75x61 m.	1-6 st.	23;93	F. Fiala 1893, 145-151; F. Fiala 1893 a, 517-523; V. Radimsky 1893, 494; I. Čremošnik 1990, 358
213	GRAD, Stipanići	Duvno	Rimska utvrda. Podignuta na vrhu dominantnog brda strmih padina. Sačuvani ostaci zidova u malteru.	1-6 st.	23;95	Arheološki leksikon, TOM III, 264
214	GRAD, Vinica	Duvno	Rimska utvrda. Smještena na dominantnom brdu, istočno od Viničkog polja.	4-6 st.	23;96	V. Radimsky 1894, 302; I. Čremošnik 1990, 358
215	GRADINA, Cebare	Duvno	Rimska utvrda. Podignuta na rubu visoke terase. Na jugoistočnom dijelu bedema sačuvani ostaci zidova u malteru.	1-6 st.	23;101	V. Radimsky 1894, 290; A. Benac 1985, 39; I. Čremošnik 1990, 358
216	GRADINA, Kovači	Duvno	Rimska utvrda. Podignuta je na rubu visoke terase.	1-6 st.	23;103	V. Radimsky 1894, 292; A. Benac 1985, 35-37; I. Čremošnik 1990, 358
217	GRADINA, Letka	Duvno	Kasnoantička utvrda. Podignuta je na rubu visoke terase.	4-6 st.	23;104	V. Radimsky 1894, 296-297; A. Benac 1985, 11-14; I. Čremošnik 1990, 358
218	GRADINA, Petrovići	Posušje	Rimska utvrda. Podignuta na strmom uzvišenju na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	23;112	I. Čremošnik 1990, 358
219	GRADINA, Prisoje-Perkovići	Duvno	Kasnoantički refugij. Podignut na dominantnom brdu, između dvije vododerine.	4-6 st.	23;114	A. Benac 1985, 87-89
220	GRADINA, Renići	Duvno	Rimska utvrda. Podignuta na osamljenom niskom brežuljku u južnom dijelu Buškog Blata uz Ričinu.	4-6 st.	23;115	V. Radimsky 1894 e, 300, A. Benac 1985, 21; I. Čremošnik 1990, 362
221	GRADINA, Stipanići	Duvno	Rimska utvrda. Podignuta na istaknutom brijegu nad izvorom Žbanice na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	23;117	V. Radimsky 1894 e, 207-208; A. Benac 1985, 46-47; I. Čremošnik 1990, 358

222	GRADINA, Sutina	Duvno	Rimska utvrda. Na brdu, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini, podignuta rimska utvrda.	1-6 st.	23;118	V. Radimsky 1894 e, 302; I. Čremošnik, 1990, 358
223	GRADINA, Tribistovo- Staro polje	Posušje	Rimska utvrda. Na prvobitnoj prahistorijskoj gradini podignuta rimska utvrda.	1-6 st.	23;119	I. Čremošnik, 1990, 362
224	GRADINA, Vir - Glavica	Posušje	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini na brdu, nad koritom Ričine.	1-6 st.	23;122	I. Čremošnik, 1990, 358
225	GRADINA NA LIBU, Borčani	Duvno	Kasnoantički refugij. Podignut na sjevernom dijelu dominantnog brda Lib, koje duboko zadire u Duvanjsko polje, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	4-6 st.	23;126	V. Radimsky 1894 c, 294-295; A. Benac 1985, 22-25; I. Čremošnik 1990, 358
226	KATUNINA, Blidinje	Duvno	Rimska utvrda. Sjeverna, zapadna i južna strana su branjene.	1-6 st.	23;158	Arheološki leksikon, TOM III, 268; I. Čremošnik 1990, 362
227	KONGORA I, Kongora	Duvno	Rimska utvrda.	1-3 st.	23;164	C. Patsch 1904, 34; I. Čremošnik 1990, 362
228	KULINA, Gradac	Posušje	Rimska utvrda. Podignuta je na prvobitnoj prahistorijskoj gradini, dok su se ulazna vrata nalazila na sjeverozapadu.	1-6 st.	23;183	F. Fiala 1893, 145 i 151; P. Oreć 1978, 207; I. Čremošnik 1990, 358
229	MALA GRADINA (Stražnica), Borčani	Duvno	Rimska utvrda. Sačuvani temeljni zidovi utvrde, objekti za vodu, te dvije isturene stražare.	1-6 st.	23;198	V. Radimsky 1894 e, 310; C. Patsch 1904 a, 309; P. Oreć 1984, 79-82; I. Čremošnik 1990, 362
230	MALA GRADINA, Liskovača	Duvno	Rimska utvrda. Locirana na vrhu brda, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	23;199	V. Radimsky 1894 e, 302; A. Benac 1985, 78-80; I. Čremošnik 1990, 358
231	OLUJA, Tribistovo- Vrpolje	Posušje	Rimska stražara. Podignuta na brdu na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	23;237	P. Oreć 1978, 217-218; I. Čremošnik 1990, 362
232	ORLOV KUK, Čitluk	Posušje	Rimska utvrda. Podignuta na rubu brda sa okomitim stijenama prirodno zaštićenom sjeveroistočnom stranom.	1-6 st.	23;243	P. Oreć 1978, 199; I. Čremošnik 1990, 362
233	PLIŠIVICA, Vinjani	Posušje	Rimska stražara. Podignuta na istočnoj padini Plišivice na dijelu prvobitne prahistorijske gradine.	1-6 st.	23;259	P. Oreć 1978, 220-221; I. Čremošnik 1990, 362
234	RACKOVA GLAVICA, Prisoje	Duvno	Rimska utvrda. Podignuta na krševitom platou brda.	1-6 st.	23;285	Arheološki leksikon, TOM III, 274; I. Čremošnik 1990, 362

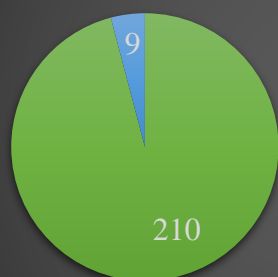
235	SESARUŠA, Blidinje	Duvno	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	23;304	P. Oreć 1984, 82-83; I. Čremošnik 1990, 362
236	STRŽANJ I, Šuica- Stržanj	Duvno	Rimska utvrda. Podignuta na strmim stijenama iznad izvora rijeke Šuice.	1-6 st.	23;322	V. Radimsky 1892, 117; I. Čremošnik 1990, 358
237	VELIKA GRADINA, Batin	Posušje	Rimska utvrda. Podignuta na zapadnoj strani na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	23;346	F. Fiala 1894 c, 326, P. Oreć 1978, 197-199; I. Čremošnik 1990, 362
238	VUČIJA GRADINA	Posušje	Rimska utvrda. Podignuta na zapadnom dijelu brda Ivovika.	1-6 st.	23;371	I. Čremošnik 1990, 362
239	BILETA GRADINA	Čitluk	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini na izdanku brijega.	1-6 st.	24;11	Arheološki leksikon, TOM III, 290; I. Čremošnik 1990, 362
240	BLAGAJ, Stjepan - grad, Blagaj	Mostar	Rimski logor. Podignut na visokom i teško pristupačnom kraškom brdu iznad vrela rijeke Bune.	4-6 st.	24;18	Đ. Basler 1972, 47-50; I. Čremošnik 1990, 358
241	CRKVINA, Buhovo	Lištica	Rimska utvrda. Smještena na kosi brda Ozren. Manji prostor utvrđen je zidom od obrađenog kamena i maltera.	1-6 st.	24;32	I. Čremošnik 1990, 362
242	GRADINA, Bačevići	Mostar	Rimska utvrda. Podignuta na strmoj glavici, na desnoj obali potoka Jasenice.	1-4 st.	24;132	V. Radimsky 1892 d, 332-336; I. Čremošnik 1990, 358
243	GRADINA, Biograci	Mostar	Kasnoantička utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini na kupastom brežuljku planinskog masiva iznad Mostarskog Blata. Istraživanja je vršila I. Čremošnik 1969.-1971. godine.	4-6 st.	24;133	V. Radimsky 1894 a, 444-445; I. Čremošnik 1969, 201-202; I. Čremošnik 1970, 132; I. Čremošnik 1971, 76; I. Čremošnik 1990, 358
244	GRADINA (Gomila), Čalići	Čitluk	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	24;138	Arheološki leksikon, TOM III, 296; I. Čremošnik 1990, 362
245	GRADINA, Gornji Mamići	Lištica	Rimska utvrda. Podignuta na isturenom brijegu južno od Kočerinskog polja.	1-3 st.	24;144	I. Čremošnik 1990, 362
246	GRADINA, Krehin gradac	Čitluk	Rimska utvrda. Podignuta na dijelu kraške grede na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	24;150	V. Radimsky 1892, 123-125; I. Čremošnik 1990, 358
247	GRADINA, Malo Polje	Mostar	Rimska utvrda. Podignuta na grebenu iznad vrela Bunice, gdje su sačuvani ostaci zidova u malteru.	1-6 st.	24;155	V. Radimsky 1891, 180; I. Čremošnik 1990, 362

248	GRADINA, Mokro	Lištica	Rimska utvrda. Podignuta na dominantnom brdu nad poljem.	1-6 st.	24;158	D. Sergejevski 1961; 211-212; I. Čremošnik 1990, 362
249	GRADINA, Podgorani	Mostar	Rimska utvrda. Sačuvani ostaci zida u malteru, dužine oko 150 m, debljine 2,40 m.	1-6 st.	24;160	Arheološki leksikon, TOM III, 298; I. Čremošnik 1990, 362
250	KARLOVAC	Čitluk	Kasnoantički refugij. Podignut na zaravanku brda nad poljem, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	4-6 st.	24;208	V. Radimsky 1892, 117-127; C. Patch 1904, 45-47; I. Čremošnik 1990, 358
251	KIČIN, Malo Polje	Mostar	Rimska utvrda. Podignuta na vrhu oblog brda.	1-6 st.	24;210	V. Radimsky 1891, 117-179; I. Čremošnik 1990, 358
252	KOSMAJ, Biletići	Čitluk	Kasnoantička utvrda. Podignuta na kraškoj kosi koja je bila isturena prema Neretvi.	4-6 st.	24;217	V. Radimsky 1891, 190
253	KRSTINA (Gradina), Gradac	Lištica	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	24;235	Arheološki leksikon, TOM III, 301; I. Čremošnik 1990, 362
254	KRSTINA, Hamzići	Čitluk	Kasnoantička utvrda. Podignuta na istaknutom vrhu brijega na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	4-6 st.	24;236	Arheološki leksikon, TOM III, 301
255	MALA GRADINA, Slipčiči	Mostar	Kasnoantički refugij. Podignut na uzvisini na desnoj obali Neretve, nasuprot ušća Bune.	4-6 st.	24;257	V. Radimsky 1891, 161-162; E. Pašalić 1960, 66; I. Čremošnik 1990, 358
256	NOVI, Miljkovići	Mostar	Rimska utvrda. Smještena na isturenom brežuljku.	1-6 st.	24;279	Arheološki leksikon, TOM III, 303; I. Čremošnik 1990, 362
257	ŠUŠKOVA GRADINA, Pribinovići	Lištica	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	24;366	Arheološki leksikon, TOM III, 307; I. Čremošnik 1990, 362
258	BEGIĆA GOMILA, Gnjilište	Čapljina	Rimska utvrda. Podignuta na vrhu brijega, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	25;08	I. Čremošnik 1990, 362
259	BULATOVAC, Sjekose	Čapljina	Rimska utvrda. Podignuta na uzvišenju na prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	25;21	I. Čremošnik 1990, 362
260	DOLJANSKA GRADINA, Doljani	Čapljina	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	25;57	Arheološki leksikon TOM III, 322; I. Čremošnik 1990, 362
261	GRAČINA, Orahovlje	Ljubuški	Rimska utvrda. Podignuta na uzdignutom brežuljku krševitog brda. Sačuvani su ostaci zidova u malteru na istočnoj strani.	1-6 st.	25;101	I. Čremošnik 1990, 362

262	GRAČINE, HUMAC	Ljubuški	Rimski vojni logor. Podignut je na platou iznad lijeve obale Trebižata. Istraživanja su vršili I. Bojanovski 1977.-1980. godine te V. Atanacković-Salčić. Prilikom istraživanja otkriveni su vanjski bedemi zidova kojim je bio ograđen i zaštićen areal vojnog logora, koji je zauzimao prostor negdje oko 1,5 ha. Logor se protezao u pravcu sjever-jug, dimenzije bedemskih zidina bile su dužine 140 m, i širine 110 m.	1-4 st.	25;102	V. Atanacković-Salčić, 1977, 80-85; V. Atanacković-Salčić 1978 a, 73-77, I. Bojanovski, 1980, 1-37; I. Bojanovski, 1981, 63-66; I. Bojanovski 1985, 65-83, 92-93; I. Čremošnik 1990, 358; R. Dodig, 2011, 327-345; A. Marić, 2016, 105-118; A. Marić, 2016 a, 11-30;
263	GRAD, Vitina-Utvica	Ljubuški	Rimska utvrda. Podignuta na vrhu brda Utvice na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	25;105	Arheološki leksikon, TOM III, 325; I. Čremošnik 1990, 362
264	GRADINA, Bivolje Brdo	Čapljina	Kasnoantička utvrda. Podignuta na uzvišenju na samom rubu kanjona Neretve, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	4-6 st.	25;110	I. Čremošnik 1990, 362
265	RADINA, Donji Mamići	Grude	Rimska utvrda. Podignuto na platou veličine 100x60 m, gdje su sačuvani ostaci dvije rimske kule, spojenog zida.	1-6 st.	25;115	Arheološki leksikon TOM III, 326; I. Čremošnik 1990, 362
266	GRADINA, Donji Radišići	Ljubuški	Rimska utvrda. Podignuta na platou brda na prahistorijskoj gradini. Dimenzije utvrde su 20x15 m.	1-6 st.	25;116	F. Fiala 1893 a, 524-525; I. Bojanovski 1985, 87-88; I. Čremošnik 1990, 358
267	GRADINA (Malić), Drinovci	Grude	Rimska utvrda. Podignuta na prahistorijskoj gradini. Sačuvani su ostaci zidova rimske utvrde.	1-4 st.	25;117	Č. Truhelka 1893 d, 677; P. Oreć 1978, 181-201; I. Čremošnik 1990, 362
268	GRADINA, Drinovci- Vrcani	Grude	Rimska utvrda. Podignuta na brdu koje dominira nad poljem zv. Kamenice.	1-6 st.	25;119	C. Patsch 1900, 343; I. Čremošnik, 1990, 362
269	GRADINA, Grljevići	Ljubuški	Rimska utvrda. Veličina platoa oko 50x40 m, a na krajevima platoa uočavaju se ostaci zida s malterom.	1-6 st.	25;121	Arheološki leksikon, TOM III, 326; I. Čremošnik 1990, 362
270	GRADINA, Vručice	Grude	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini, sačuvan zid od obrađenog kamena sa žbukom.	1-4 st.	25;123	C. Patsch 1900 b, 310; P. Oreć 1978, 226-227; G. Kraljević 1979, 133-136; I. Čremošnik 1990, 358

271	GRADINA, Klepci	Čapljina	Rimska utvrda. Podignuta na vrhu brijega na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-4 st.	25;127	Đ. Basler 1954 a, 88-96; G. Kraljević 1980, 127-135; I. Čremošnik 1990,358
272	GRADINA, Počitelj	Čapljina	Kasnoantička utvrda. Podignuta na platou koji dominira nad okolinom, na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	3-6 st.	25;133	Arheološki leksikon, TOM III, 326-327; I. Čremošnik 1990, 362
273	GRADINA, Proboj	Ljubuški	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini.	1-6 st.	25;135	Arheološki leksikon TOM III, 327; I. Čremošnik 1990, 358
274	GRADINA, Svitava	Počitelj	Rimska utvrda. Podignuta na prahistorijskoj gradini.	1-3 st.	25;136	I. Čremošnik 1990, 362
275	GREDA	Čapljina	Rimska utvrda. Podignuta na istaknutom visu, sjeverozapadno od Čapljine, na lokalitetu zv. Velika gradina.	1-3 st.	25;150	I. Čremošnik 1990, 362
276	MOGORJELO	Čapljina	Rimska utvrđena vila ili logor. Iskopavanja je vršio C. Patsch 1899-1903. Uvrđena vila je podignuta na ruševinama suburbane vile. Građevinski kompleks je podignut na uzvišenom brežuljku, na desnoj strani Neretve. Mogorjelo je imalo izgled nešto izduženog pravokutnika, dužine 102 m, a širine 86 m.	4-6 st.	25;224	C. Patsch 1914, 156-161; I. Čremošnik 1951, 242-248; I. Čremošnik 1952, 241-271; Đ. Basler 1953, 145-150; Đ. Basler 1958, 45-52; I. Bojanovski 1969, 137-163; Đ. Basler 1972 38-42, 97-100; I. Čremošnik 1990, 362; A. Busuladžić, 2011, 149
277	MUKOŠ GRAD, Tihaljina	Grude	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini. Južna i istočna strana utvrde je razrušena do temelja, a na sjevernoj i zapadnoj strani zidovi su sačuvani u visini i do 5 m. Na jugozapadnoj strani utvrda je bila zaštićena isturenom kulom.	1-6 st.	25;228	N. Barišić 1893, 558-560; I. Čremošnik 1990, 362
278	PASJAK, Gradac	Neum	Rimska utvrda. Podignuta na istaknutom brdu iznad Gradačačkog polja.	1-4 st.	25;249	C. Patsch 1897, 529; I. Čremošnik 1990, 362
279	PIT, Gorica	Grude	Rimska utvrda. Podignuta na prvobitnoj prahistorijskoj gradini. Sačuvani ostaci dvostrukog zida u malteru. Probno istraživanje je obavio P. Oreč 1970. godine.	1-6 st.	25;252	P. Oreč 1978, 222-224; P. Oreč 1984, 108-109; I. Čremošnik 1990, 362

Regija 1

- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 2

- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 3

- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 4

- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 5

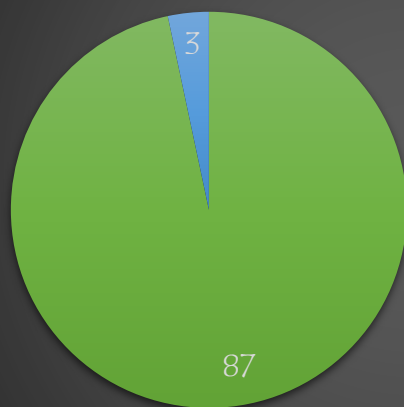
- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 6

- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 7

- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 8

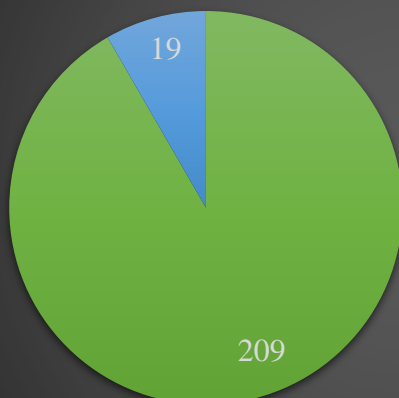
- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 9

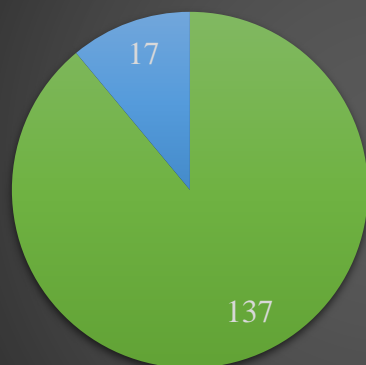
- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 10

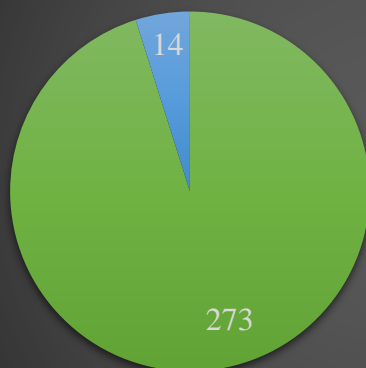
- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 11

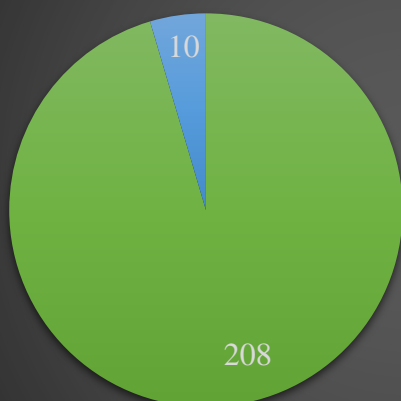
- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 12

- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 13

- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 14

- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 15

- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 16

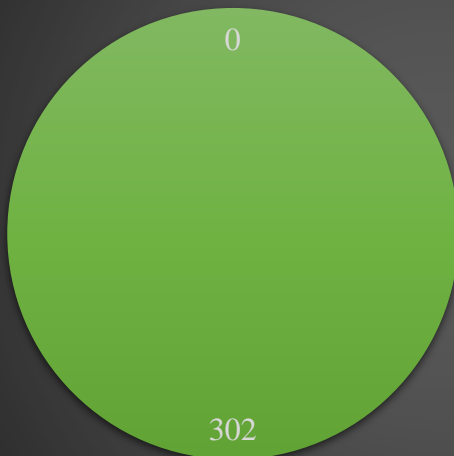
- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 17

- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 18

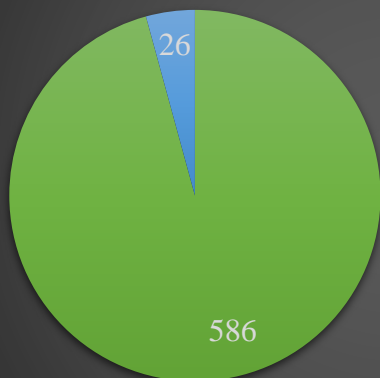
- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 19

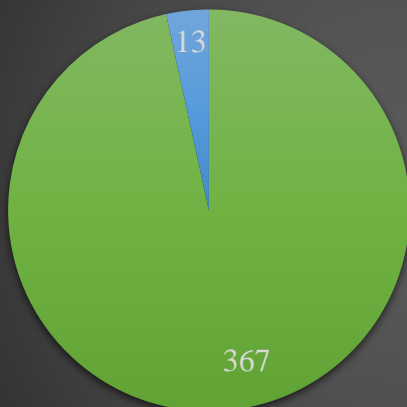
- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 20

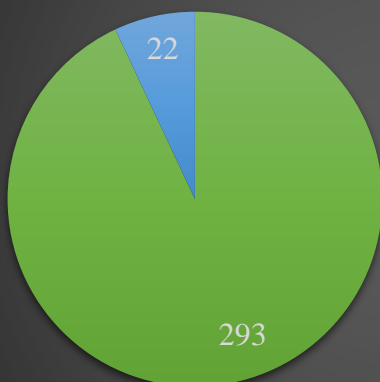
- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 21

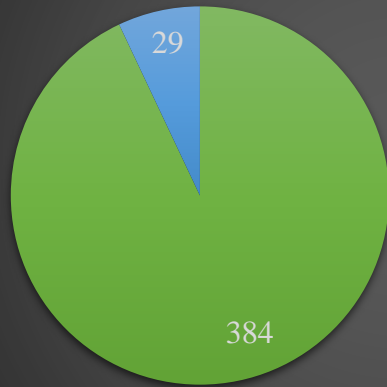
- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 22

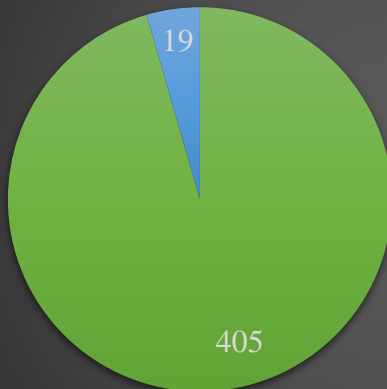
- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 23

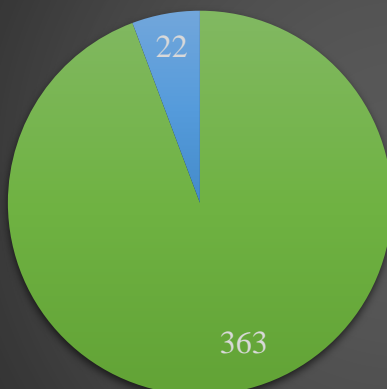
- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 24

- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Regija 25

- Ukupan broj lokaliteta
- Broj lokaliteta sa utvrdama

Sl. 6. Fragmenti keramičkih proizvoda iz vojnog logora na Gračinama kod Ljubuškog

(preuzeto: I. Bojanovski 1980, sl. 3)

Sl. 7. Keramičke posude iz vojnog logora na Gračinama kod Ljubuškog

(preuzeto: R. Dodig 2011, 342, sl. 10)

Sl. 8. Stakleni fragmenti iz vojnog logora na Gračinama kod Ljubuškog

(preuzeto: I. Bojanovski 1980, sl. 9)

Sl. 9. Dio fibula pronađenih tokom istraživanja vojnog logora na Gračinama kod Ljubuškog

(preuzeto: I. Bojanovski 1980, sl. 5)

Sl. 10. Crijepl sa pečatom *Cohors I Belgarum* iz vojnog logora na Gračinama kod Ljubuškog

(preuzeto: R. Dodig 2007, 148, sl. 1)

Sl. 11. Crijepl sa pečatom *Cohors I Belgarum* iz vojnog logora na Gračinama kod Ljubuškog

(preuzeto: R. Dodig 2007, 149, sl. 2)

Sl. 12. Crijep sa pečatom *Legio VIII Augusta*, pronađen na Gračinama kod Ljubuškog

(preuzeto: R. Dodig 2007, 153, sl. 11)

Sl. 13. Crijep sa pečatom *Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*, Gračine kod Ljubuškog

(preuzeto: R. Dodig 2007, 158, sl. 21)

Sl. 14. Crijep sa pečatom *Pansiana*, Gračine kod Ljubuškog

(preuzeto: R. Dodig 2007, 343, sl. 11)

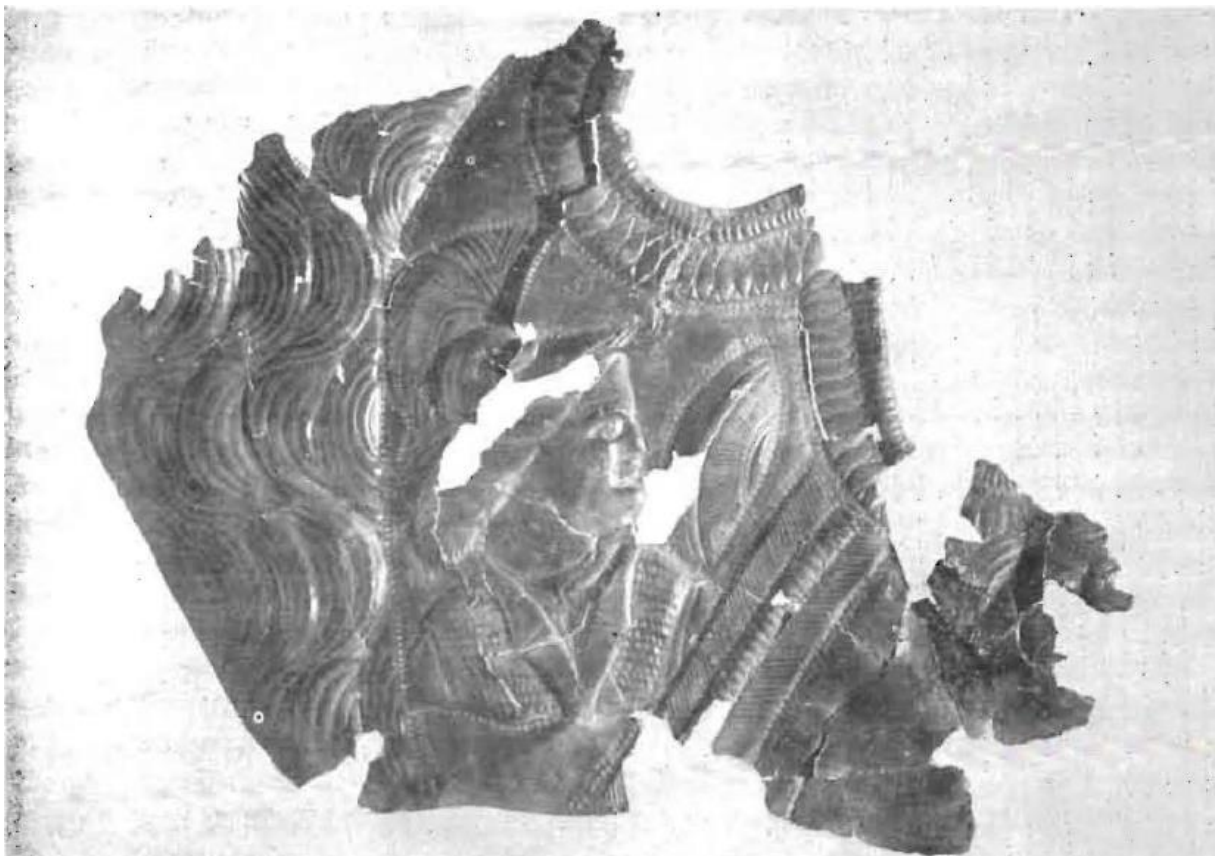
Sl. 15. Građevni natpis hrama Libera u Humcu, na kojem se spominje I kohorta Belga

(preuzeto: C. Patsch 1914, 165, sl. 28)

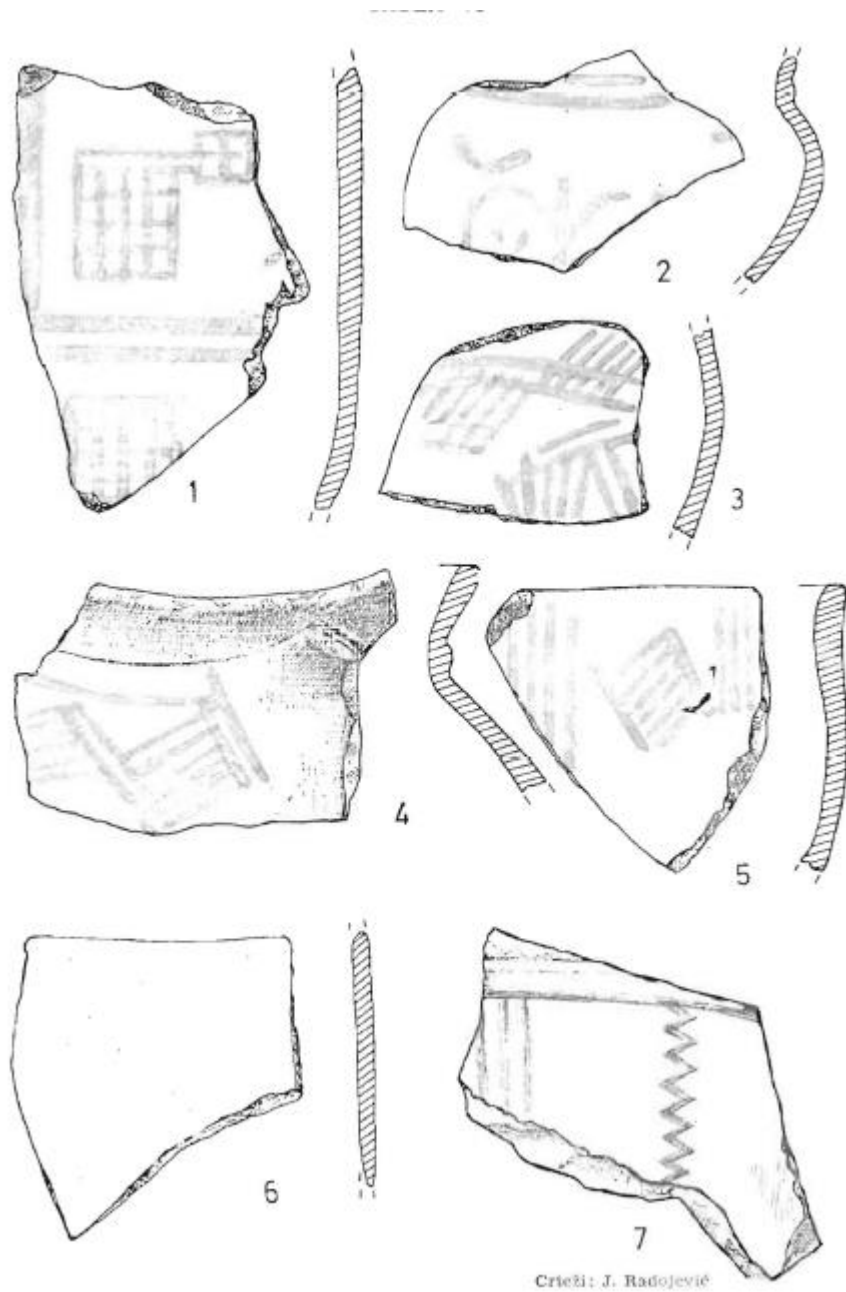
Sl. 16. Cigla sa žigom *legio VIII Augusta*, Gračine kod Ljubuškog

(preuzeto: C. Patsch 1914, 162, sl. 22)

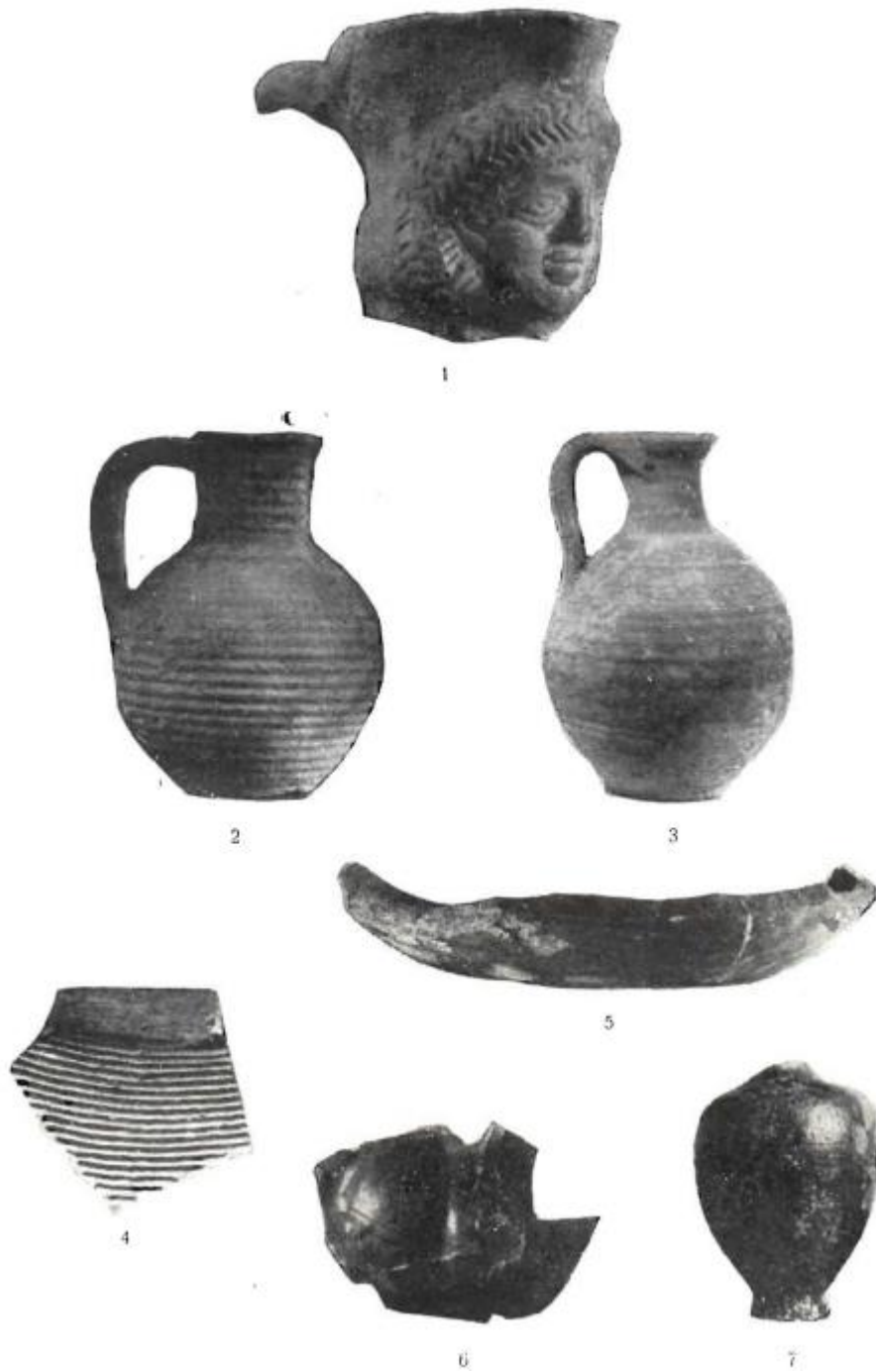
Sl. 17. Dijelovi paradnog bronzanog šljema iz vojnog logora kod Doboja

(preuzeto: I. Čremošnik 1980, 86, sl. 1)

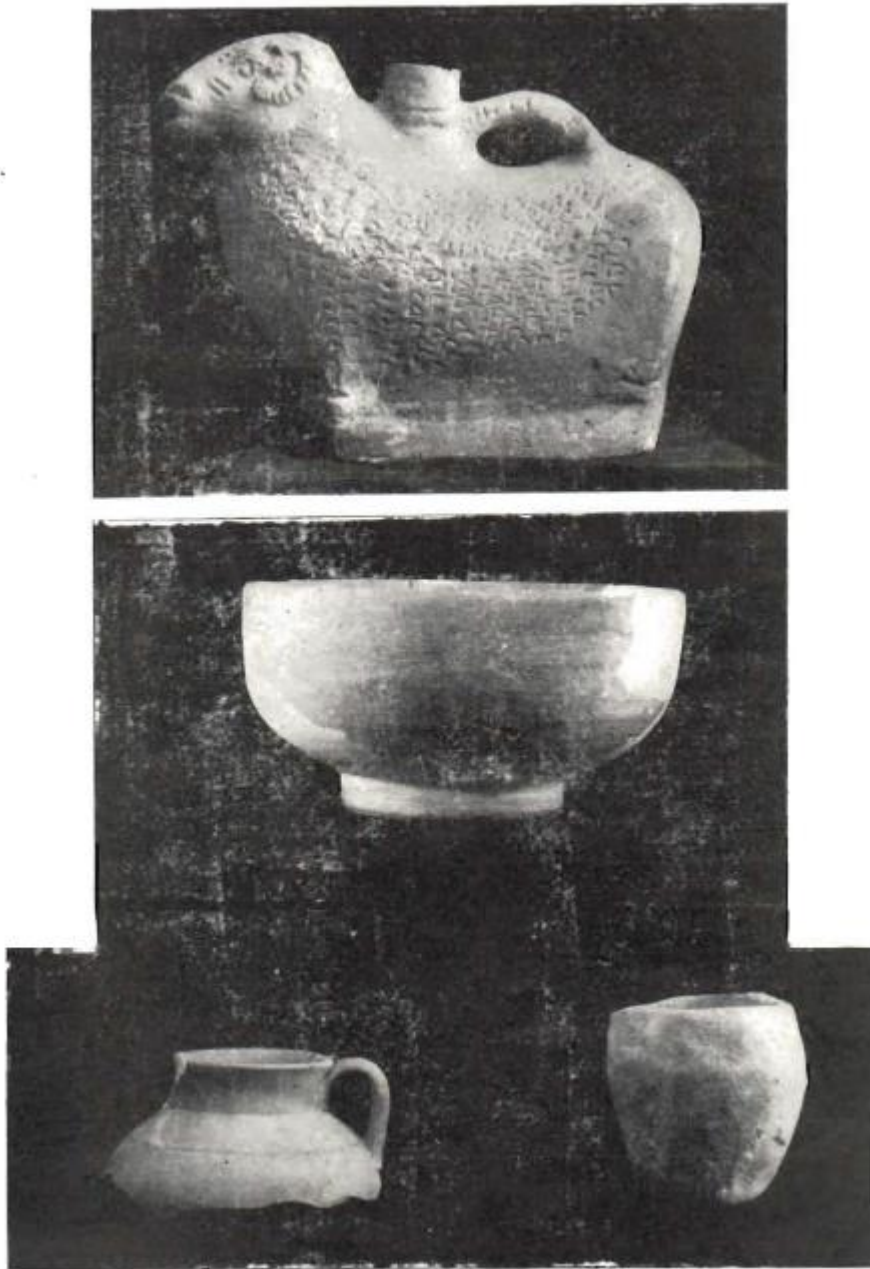
Sl. 18. Fragmenti keramike iz vojnog logora Gradina kod Doboja

(preuzeto: I. Čremošnik 1984, 77, Tabla VI)

Sl. 19. Keramički nalazi sa Mogorjela kod Čapljine

(preuzeto: I. Čremošnik 1952, Tabla II)

Sl. 20. Keramički nalazi sa Mogorjela kod Čapljine

(preuzeto: I. Čremošnik 1952, Tabla III)

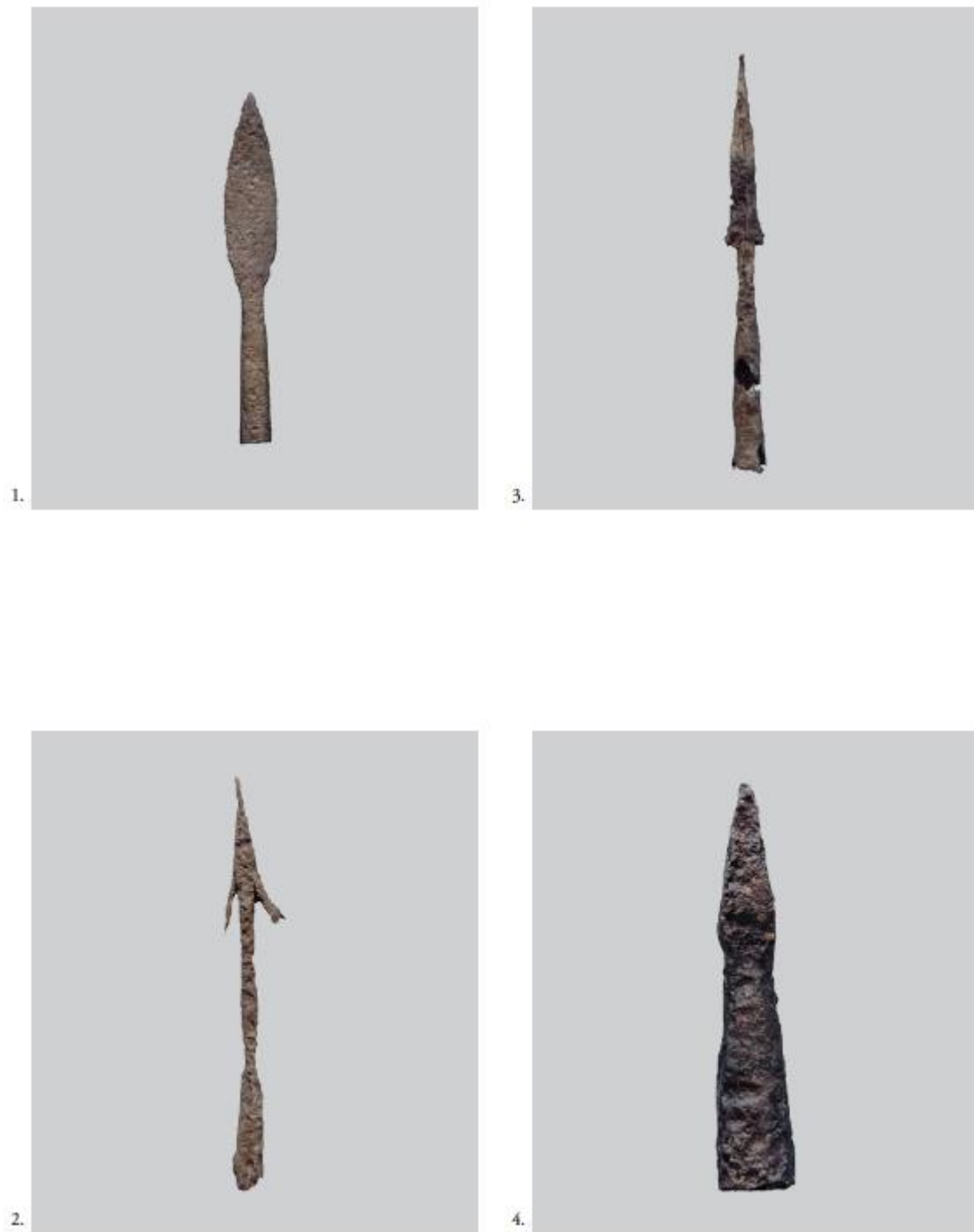
Sl. 21. Dio svjetiljki pronađenih na Mogorjelu kod Čapljine

(preuzeto: A. Busuladžić 2016, 193-196)

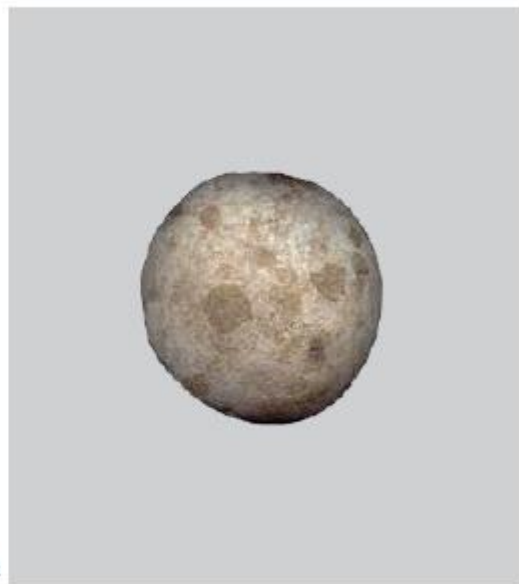
Sl. 22. Dio staklenih nalaza sa Mogorjela kod Čapljine

(preuzeto: A. Busuladžić 2011 c, Tabla I-Tabla VI)

Sl. 23. Ostaci koplja i sulica sa Mogorjela kod Čapljine

(preuzeto: A. Busuladžić 2011 b, 356)

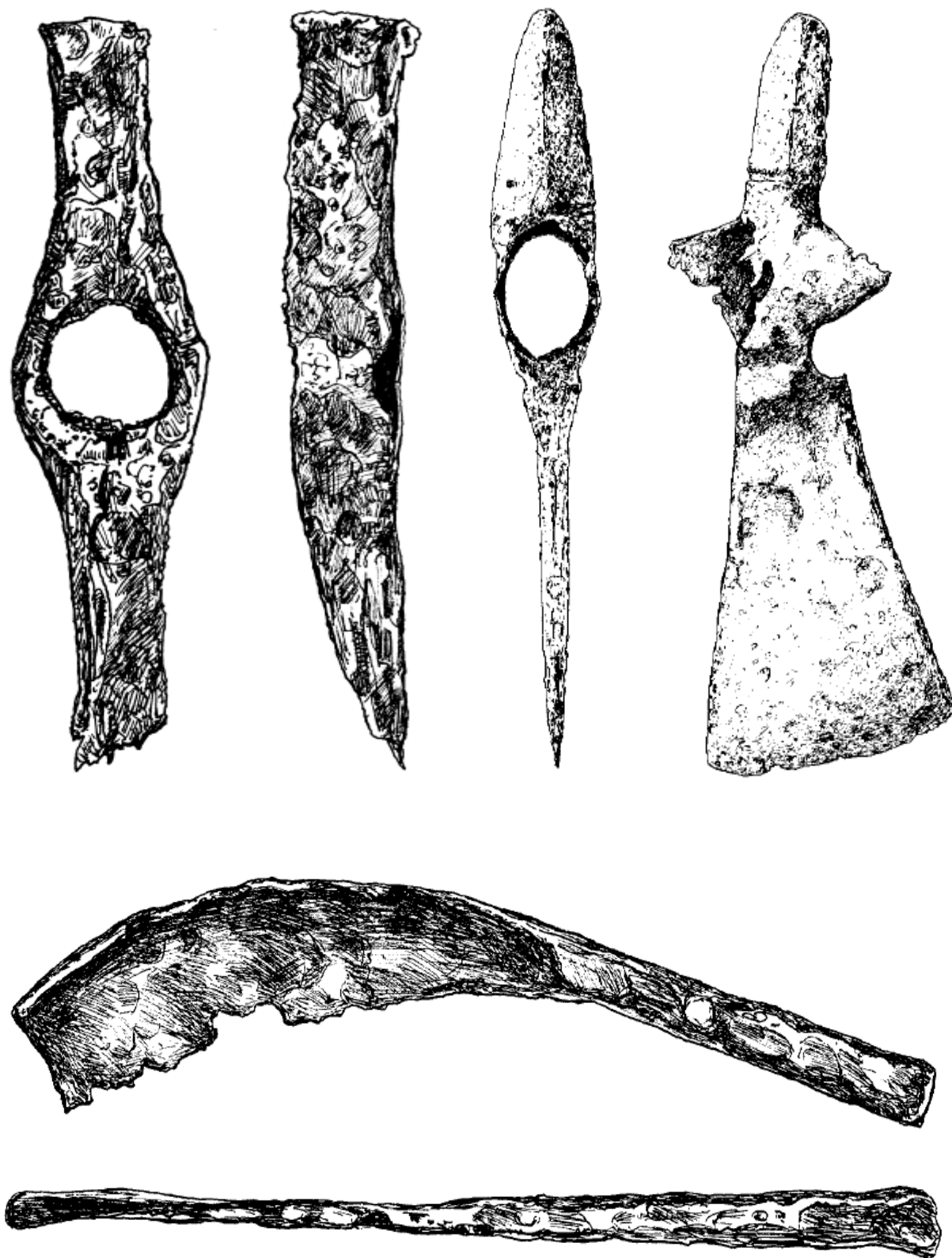
Sl. 24. Balistički projektili pronađeni na Mogorjelu kod Čapljine

(preuzeto: A. Busuladžić 2011 b, 357)

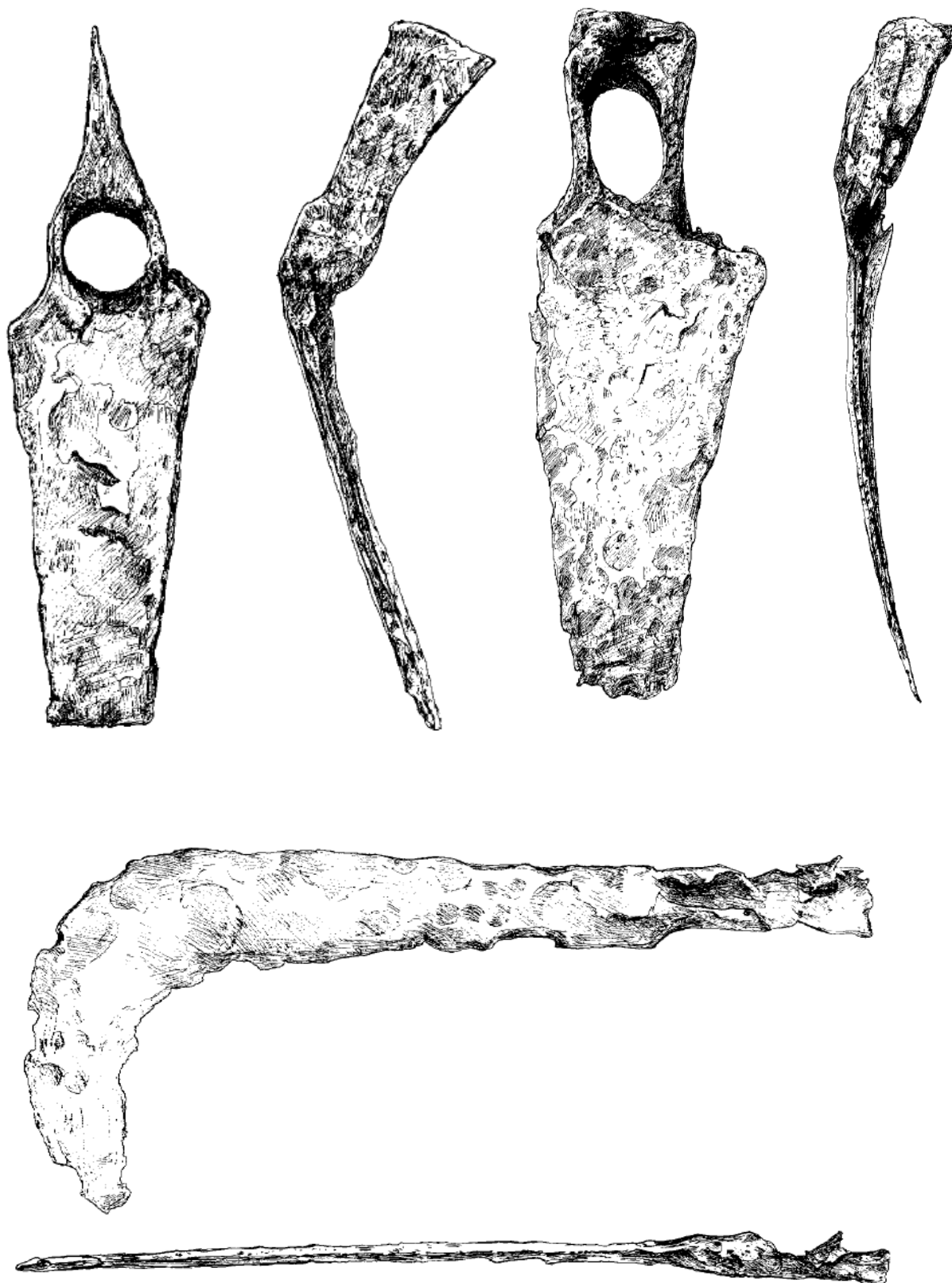
Sl. 25. Dio zbirke fibula pronađenih na Mogorjelu kod Čapljine

(preuzeto: A. Busuladžić 2008, 51)

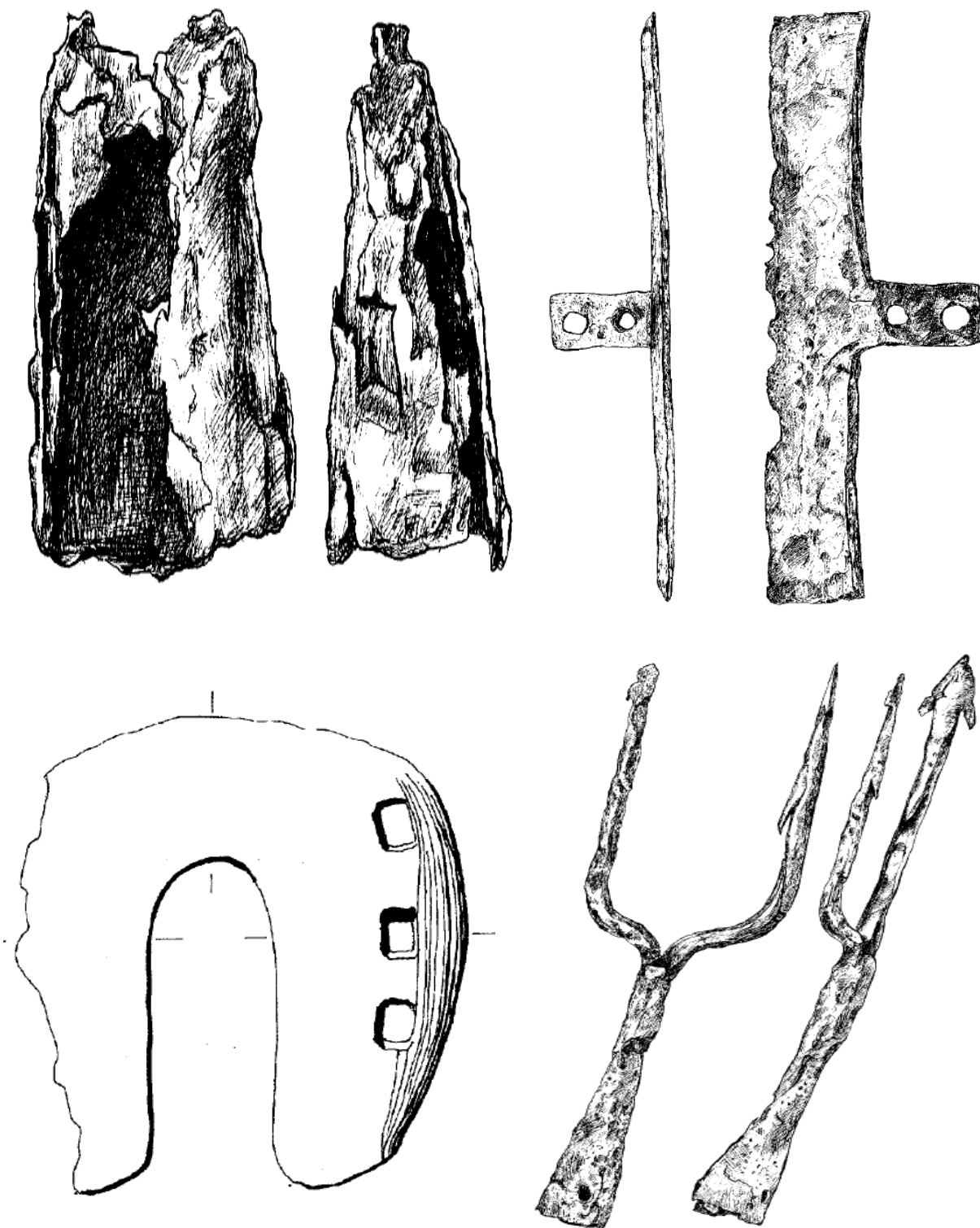
Sl. 26. Dio građevinskog materijala sa Mogorjela kod Čapljine

(preuzeto: A. Busuladžić 2014, 230, 231, 240)

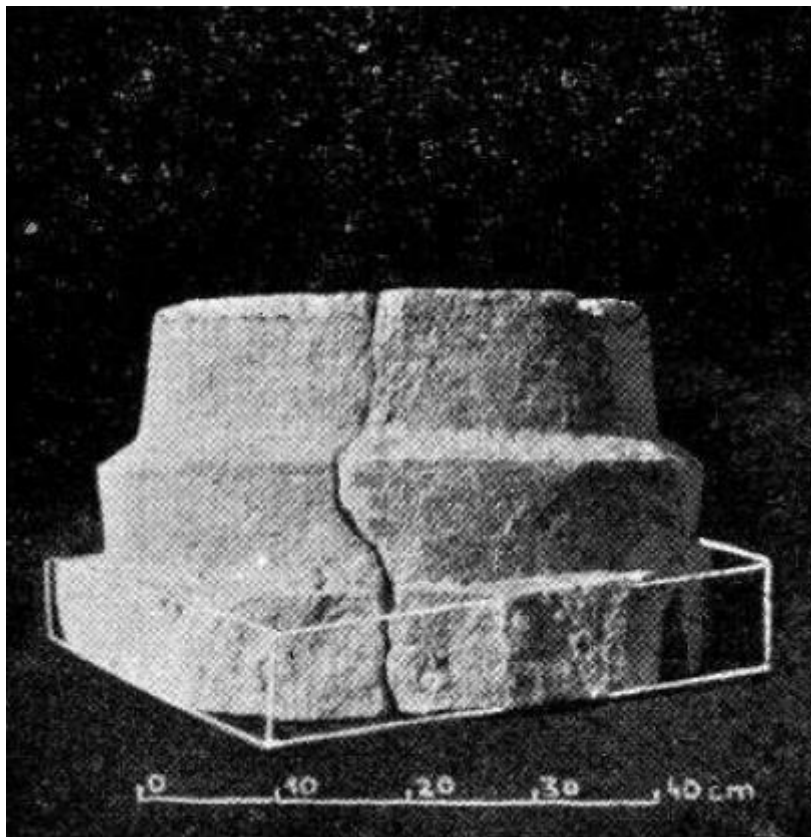
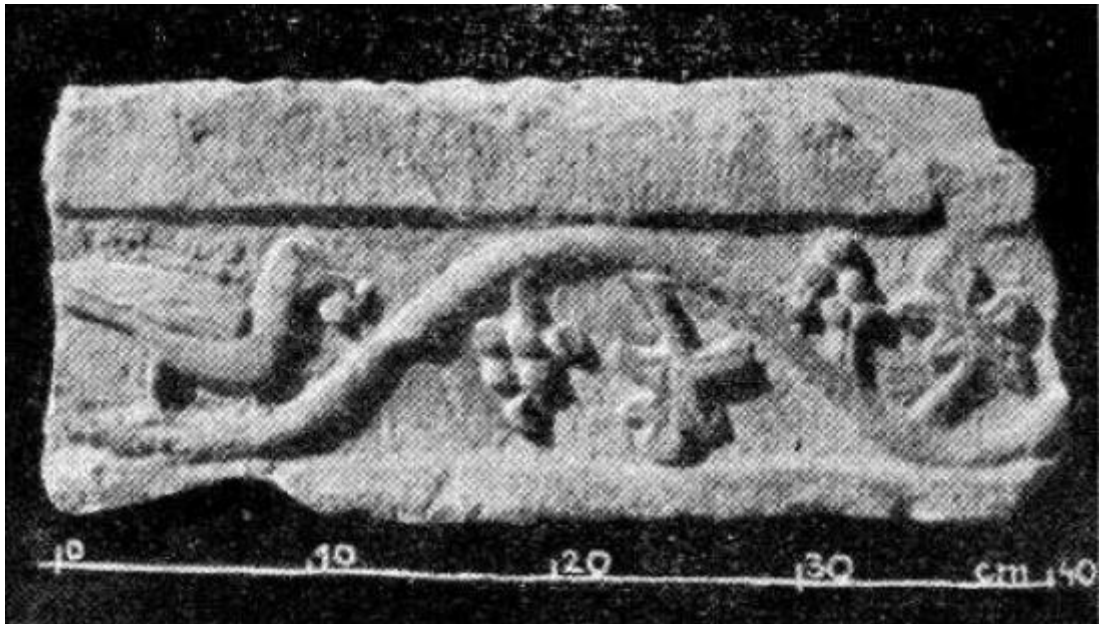

Sl. 27. Dio poljoprivrednog alata sa Mogorjela kod Čapljine

(preuzeto: A. Busuladžić 2014, 266, 274, 294)

Sl. 28. Dio stočarskog pribora i pribora za lov i ribolov sa Mogorjela kod Čapljine
(preuzeto: A. Busuladžić 2014, 302, 307, 311, 323)

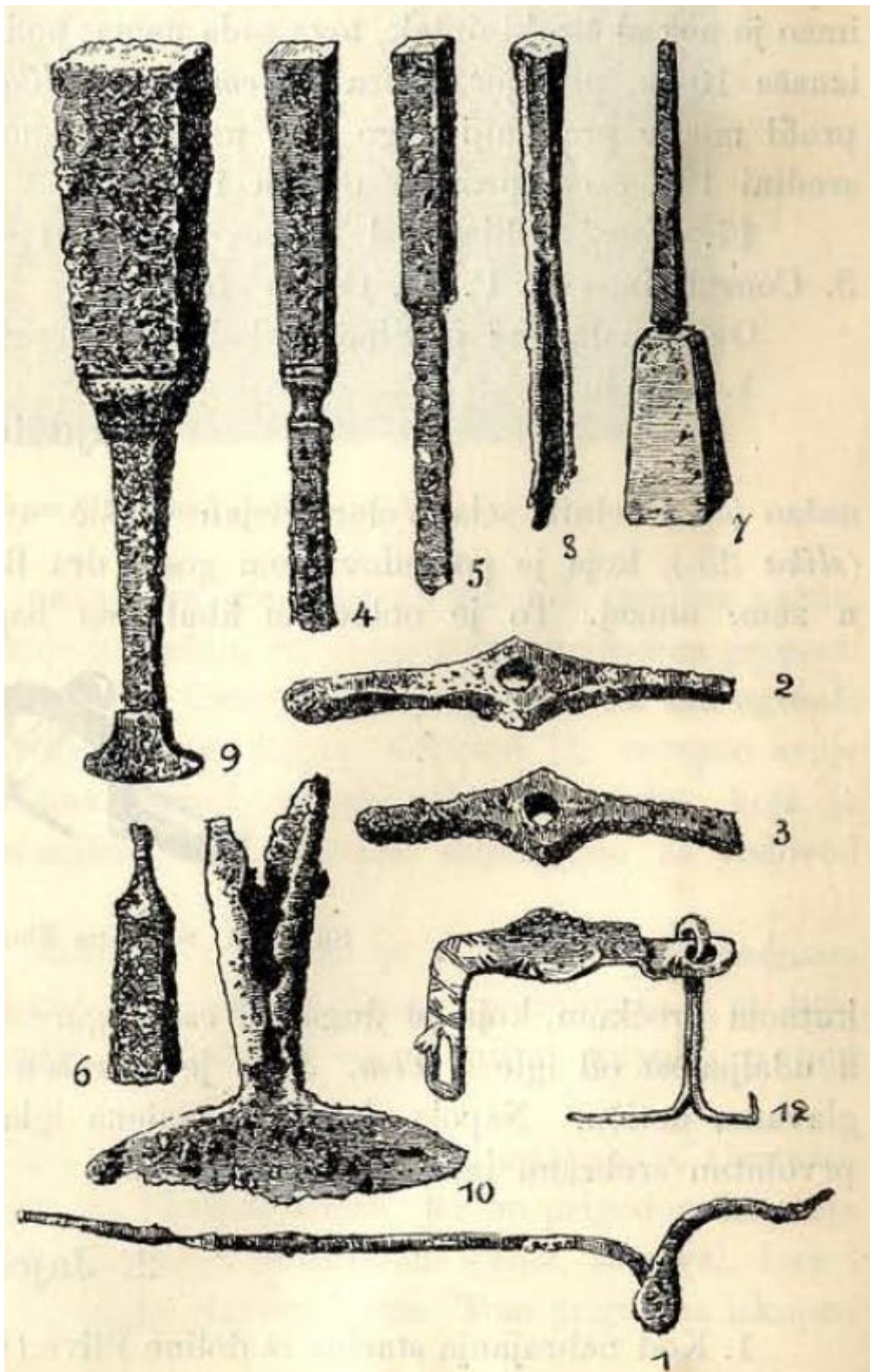

Sl. 29. Fragment nadvratnika i osnova stupa sa Mogorjela kod Čapljine
(preuzeto: Đ. Basler 1958, 53 sl. 7 i sl. 8)

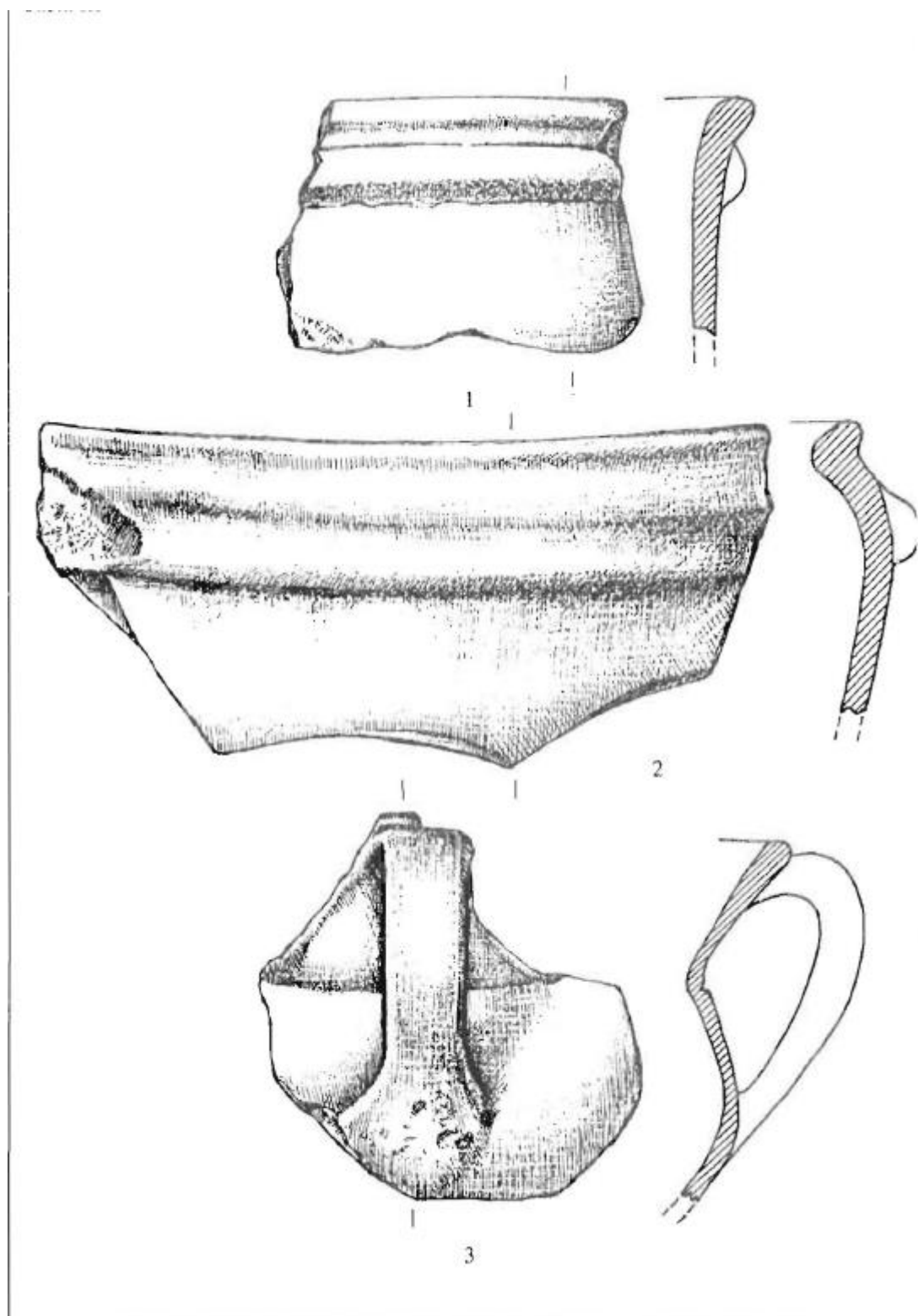
Sl. 30. Fragmenti antičke i kasnoantičke keramike i stakla iz Kastela kod Banje Luke

(preuzeto: Z. Žeravica – L. Žeravica 1984, 44, Tabla XIII)

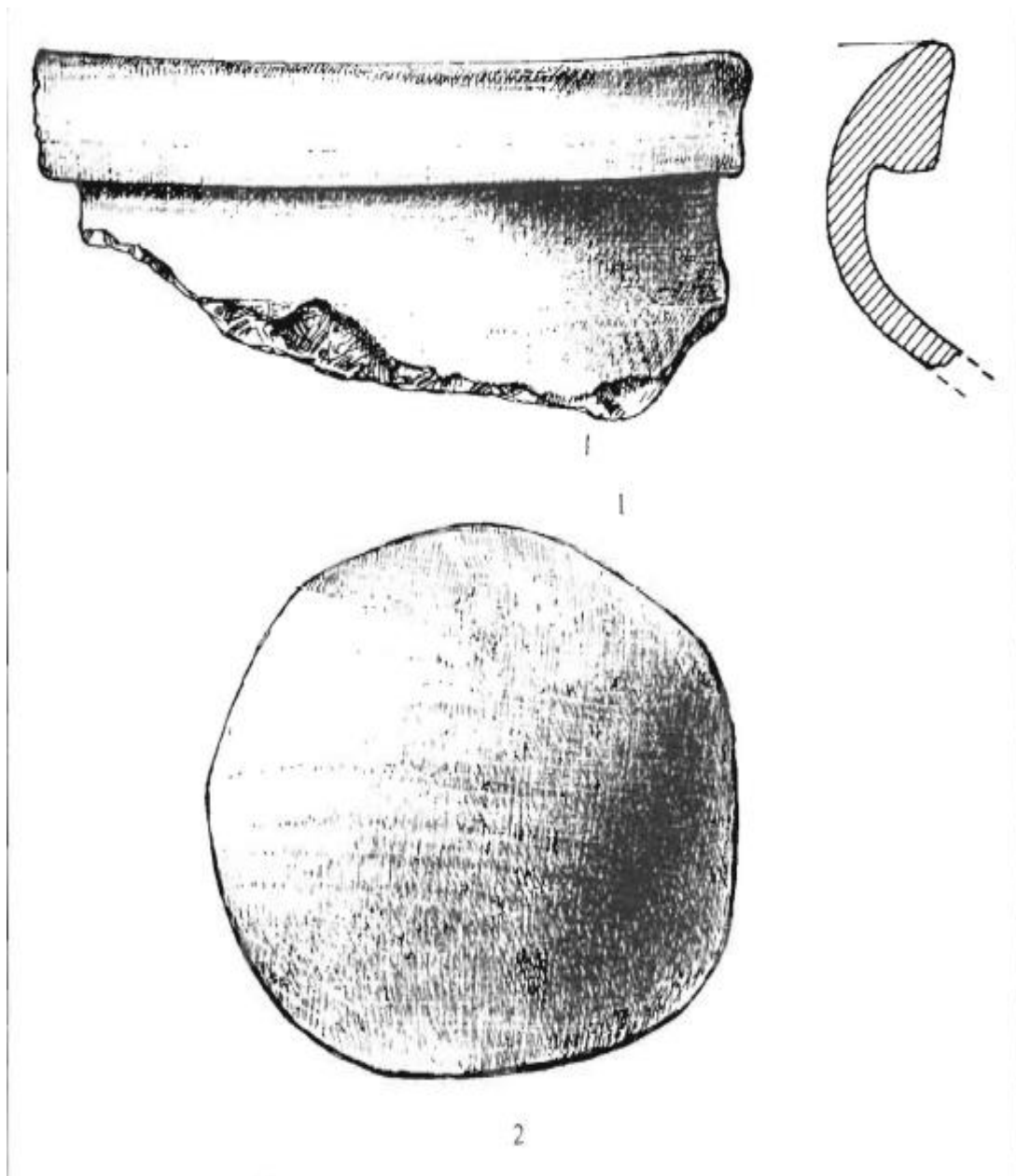
Sl. 31. Antički alat sa Gromila u Šipovu kod Jajca

(preuzeto: C. Patsch 1910, 189, sl. 20)

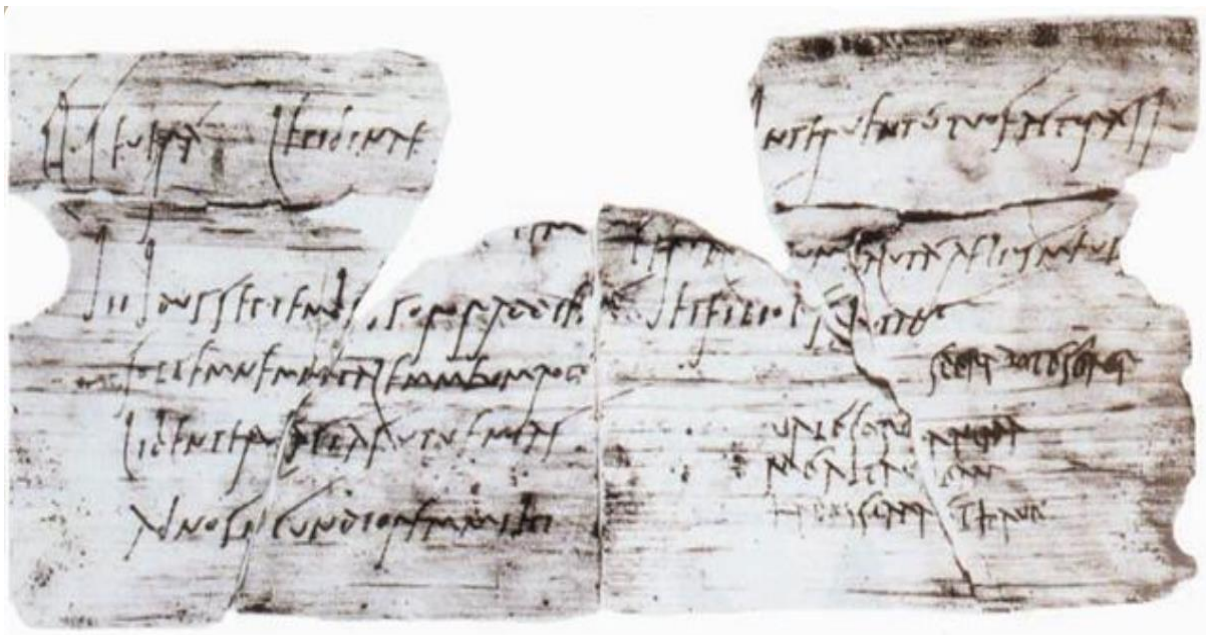

Sl. 32. Keramički nalazi iz Gromila u Karauli kod Kaknja

(preuzeto: V. Paškvalin 1991, 152, Tabla III)

Sl. 33. Fragmenat keramike i nalaz kamene kugle sa Gromila u Karauli kod Kaknja
(preuzeto: V. Pašvalin 1991, 154, Tabla IV)

Sl. 34. Drvena pločica sa sadržajem pozivnice na rođendan iz Vindolande
(preuzeto: <http://www.vindolanda.com/roman-vindolanda/writing-tablets>, 26. 03. 2018.)

9. Literatura

- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine TOM I, II, III 1988., Sarajevo.
- V. Atanacković – Salčić 1977., „Gračine, Humac, Ljubuški – antički vojni logor sa naseljem“. Arheološki pregled 19, Beograd, 80-85.
- V. Atanacković – Salčić 1978., „Gračine, Humac, Ljubuški – antički vojni logor sa naseljem“. Arheološki pregled 20, Beograd, 73-77.
- Đ. Basler 1953., „Konzervatorski zahvat na Mogorjelu“. Naše starine I, Sarajevo, 145-150.
- Đ. Basler 1958., „Bazilike na Mogorjelu“. Naše starine V, Sarajevo, 45-62.
- Đ. Basler 1972., „Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini“. Sarajevo, Veselin Masleša.
- I. Bojanovski 1964., „Bilješke iz arheologije I“. Naše starine IX, Sarajevo, 193-198.
- I. Bojanovski 1965., „Arheološki pabirci sa područja antičke Domavije“. Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne VI, Tuzla, 101-110.
- I. Bojanovski 1969., „Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara“. Naše starine XII, Sarajevo, 27-54.
- I. Bojanovski 1969 a., „Mogorjelo - rimsko *Turres*“. Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. XXIV, Sarajevo, 137-163.
- I. Bojanovski 1974., „Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji“. Godišnjak Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 47, Sarajevo.
- I. Bojanovski 1977., „Bosanska posavina u antici u svijetlu novih istraživanja“. U: Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima. Antička sekcija Savez arheoloških društava Jugoslavije – Hrvatsko arheološko društvo, Varaždin, 147-154.
- I. Bojanovski 1980., „Arheološko istraživanje antičke arhitekture Gračine 1977 - 1979“. Naučnoistraživački program III, Zavodi za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo.
- I. Bojanovski 1981., „Gračine, Ljubuški – rimski vojni logor“. Arheološki pregled 22, Beograd, 63-66.
- I. Bojanovski 1982., „Slučajni arheološki nalazi s područja Domavije I“. Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne XIV, Tuzla, 137-153.
- I. Bojanovski 1988., „Bosna i Hercegovina u antičko doba“. Godišnjak Centar za balkanološka ispitivanja, knj. LXVI, Sarajevo.

- A. K. Bowman – J. D. Thomas – R. S. O. Tomlin 2010., „The Vindolanda Writing – Tablets (Tabulae Vindolandenses IV, Part 1)“. *Brittania* 41, 187-224.
- A. Busuladžić 2006., „Zbirka antičkih svjetiljki iz Mogorjela“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. XXXIX, Zagreb, 187-200.
- A. Busuladžić 2008., „Zbirka antičkih fibula iz Mogorjela“. *Opuscula archaeologica* vol. 32, Zagreb, 21-54.
- A. Busuladžić 2011 a., „Rimske vile u Bosni i Hercegovini“. *Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- A. Busuladžić 2011 b., „Neki primjeri rimske vojne opreme iz Mogorjela“. *Hrvatsko arheološko društvo* vol. 27, Zagreb, 341-359.
- A. Busuladžić 2011 c., „Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela“. *Godišnjak Centar za balkanološka istraživanja*, knj. 40, Sarajevo, 179-197.
- A. Busuladžić 2014 a., „Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine“. Sarajevo.
- A. Busuladžić 2014 b., „Zbirka antičkih fibula iz Franjevačkog samostana u Tolisi“. Sarajevo-Tolisa.
- I. Čremošnik 1951., „Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu“. *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. VI*, Sarajevo, 241-270.
- I. Čremošnik 1952., „Keramika iz rimskog nalazišta Mogorjela“. *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. VII*, Sarajevo, 241-270.
- I. Čremošnik 1965., „Gradina, Doboj - rimski kastrum“. *Arheološki pregled* 7, Beograd, 134-145.
- I. Čremošnik 1966., „Gradina, Doboj - castrum i canabae“. *Arheološki pregled* 8, Beograd, 122-124.
- I. Čremošnik 1967., „Gradina, Doboj – rimski kastrum“. *Arheološki pregled* 9, Beograd, 93-94.
- I. Čremošnik 1972., „Kastel, Banja Luka – gradina sa slojevima od praistorije do danas“. *Arheološki pregled* 14, Beograd, 133-134.
- I. Čremošnik 1980., „Dijelovi bronzanog šljema iz kastruma kod Doboja“. *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. XXXIV*, Sarajevo, 85-95.
- I. Čremošnik 1984., „Rimski castrum kod Doboja“. *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. XXXIX*, Sarajevo, 23-84.
- I. Čremošnik 1990., „Rimska utvrđenja u BiH s osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike“. *Arheološki vestnik* 41, Ljubljana, 355-364.

- A. Dautbegović 1988., „Uz stogodišnjicu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu“. U: Spomenica stogodišnjice Zemaljskog muzeja BiH 1888-1988. Sarajevo, 7-35
- R. Dodig 2005., „The seventh Legion's monuments in the area of Ljubuški“. *Illyrica antiqua*, Zagreb, 209-219.
- R. Dodig 2007., „Rimski vojni pečati na crijevu iz Ljubuškog“. *Opuscula Archaeologica vol. 31*, Zagreb, 143-163.
- R. Dodig 2011., „Rimski kompleks na Gračinama, vojni tabor ili ?“. *Hrvatsko arheološko društvo vol. 27*, Zagreb, 327-345.
- E. Dyggve-H. Vetters 1966., „Mogorjelo“. *Schriften der Balkankommission Antiquarische Abteilung, Band XIII*, Wien.
- A. Marić 2016., „Prva kohorta Belga i njeni pripadnici u ljubškom kraju“. *Godišnjak Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 45*, Sarajevo, 105-118.
- A. Marić 2016. a., „Hispanke kohorte u logoru na Humcu“. Mostar, 11-30.
- S. Mesihović 2015., „*ORBIS ROMANVS* (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije)“. Sarajevo.
- E. Pašalić 1960., „Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini“. *Zemaljski muzej*, Sarajevo.
- E. Pašalić 1966., „Period rimske vladavine do kraja III vijeka n.e.“ U: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*. Sarajevo, Veselin Masleša, 1984, 191-309.
- V. Paškvalin 1977., „O staklu iz rimskog doba u istočnoj Hercegovini“. *Tribunia 3*, Trebinje.
- V. Paškvalin 1991., „Zaštitna iskopavanja na lokalitetu Gromile u Karauli kod Kaknja“. *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s XXXXVI*, Sarajevo, 131-154
- C. Patsch 1895., „Epigrafski nalazi iz godine 1895.“. *Glasnik Zemaljskog muzeja VII*, Sarajevo, 573-586.
- C. Patsch 1897., „Mali rimski nalazi i posmatranja“. *Glasnik Zemaljskog muzeja IX*, Sarajevo, 511-537.
- C. Patsch 1910., „Prilozi našoj rimskoj povijesti“. *Glasnik Zemaljskog muzeja XXII*, Sarajevo, 177-208.
- C. Patsch 1914., „Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju“. *Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI*, Sarajevo, 141-220.

- V. Radimsky 1891., „Rimska utvrda na Crkvenici i kastrum kod Doboja“. Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo, 251-262.
- V. Radimsky 1895., „Arheološke crtice“. Glasnik Zemaljskog muzeja VII, Sarajevo, 217-230.
- M. Sanader 1999., „Principija rimskog vojnog logora – uzor forumu kolonijalnih gradova?“ *Histria antiqua* vol. 5, Pula, 99-109.
- D. Sergejevski 1926., „Epigrafski nalazak u Šipovu“. Glasnik Zemaljskog muzeja XXXVIII, Sarajevo, 155-158.
- D. Sergejevski 1930., „Epigrafski i arheološki nalasci (Šipovo, Livno i Drina)“. Glasnik Zemaljskog muzeja XLII sv. 2, Sarajevo, 157-167.
- D. Sergejevski 1952., „Kasnoantički spomenici iz Šipova“, Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. VII, Sarajevo, 41-57.
- V. Skarić 1924., „Banja Luka i njena okolina u davnini“. *Otadžbina* br. 31-33, Banja Luka, 1-3.
- A. Škegro 1991., „Rimska žigosana opeka na području Bosne i Hercegovine“. *Godišnjak XXIX Centra za Balkanološka ispitivanja* 27, Sarajevo, 221-236.
- A. Škegro 1999., „Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije“. Zagreb.
- P. Šprehar 2008., „Kasnoantička i ranovizantijska utvrđenja u Bosni i Hercegovini (zaleđe provincije Dalmacije)“. *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* 5, Beograd, 17-45.
- J. O. Tjader 1986., „Vindolanda: The latin Writing- Tablets“. In: *Scriptorium*, Tome 40, 297-301.
- Ć. Truhelka 1891., „Rimska cesta u kotaru srebreničkom“. Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo, 239-245.
- Ć. Truhelka 1892., „Arheološka ispitivanja jajačkog grada i najbliže okoline“. Glasnik Zemaljskog muzeja IV, Sarajevo, 315-320.
- M. Zaninović 2002., „Mogorjelo od vile do kastruma. Godišnjak Centar za balkanološka ispitivanja“. knj. XXXII, Sarajevo, 447-457.
- L. Žeravica 1973., „Kastel, Banja Luka – kompleksno utvrđenje“. *Arheološki pregled* 15, Beograd, 112-113.
- Z. Žeravica – L. Žeravica 1984., „Arheološka istraživanja na Kastelu u Banja Luci“. *Naše starine XVI-XVII*, Sarajevo, 19-45.

Internet stranice

<http://ljubuski.net/20391-nova-iskapanja-nekadasnje-rimske-vojne-naseobine-na-gracinama>, pristupljeno: 5.10.2017.

<http://www.open.edu/openlearn/history-the-arts/history/life-on-the-wall-vindolanda>, pristupljeno: 12.01.2018.

<http://vindolanda.csad.ox.ac.uk>, pristupljeno: 13.01.2018.

<https://www.archaeology.co.uk/articles/specials/timeline/vindolanda-2.htm>, pristupljeno: 11.01. 2018.

<https://www.thoughtco.com/vindolanda-tablets-roman-forces-in-britain-173183>, pristupljeno: 13.01.2018.

<http://www.vindolanda.com/roman-vindolanda/writing-tablets>, pristupljeno: 26. 03. 2018.

10. Sažetak

Jedna od najvažnijih karakteristika rimskih vojnih logora leži na činjenici da su imali dobro uređeni standardni načelni plan podizanja i gradnje. Vojni logori su služili za jačanje i obezbjeđenje rimskog poretka u novoosvojenim područjima. Rimljani su pažljivo birali mjesta gdje će podignuti vojni logor, te su vodili računa o svim segmentima neophodnim za njegovu izgradnju i opskrbu. Na prostoru današnje Bosne i Hercegovine Rimljani su podizali logore uz vodene tokove, u ravninama i na otvorenim mjestima, kao i uz glavne komunikacije. Potom su podizani u rudarskim područjima, na mjestima na kojima su se nalazile aglomeracije autohtonog stanovništva, kao i na ostalim bitnijim područjima. Prema arheološkim nalazima, pronađenim u vojnim logorima, do njihovog podizanja na našem području došlo je u prvom stoljeću, i to nakon Batonovog ustanka. Do danas su ustanovljeni arheološkim istraživanjima ostaci vojnih logora na tri lokaliteta Humac kod Ljubuškog, Gradina kod Doboja, koji su podignuti u prvom stoljeću. Na ostalim lokalitetima (Mogorjelo kod Čapljine, Kastel kod Banje Luke Gromile u Šipovu kod Jajca, Gromile u Karauli kod Kaknja, te Gromile u Voljevici kod Bratunca) njihov vojni karakter se može pretpostaviti na osnovu pronađenog arheološkog materijala. Vjerovatno je na prostoru današnje Bosne i Hercegovine u antičko doba bilo još nekoliko, ne zna se pouzdano da li većih ili manjih vojnih logora, koji su služili da bi se uspostavila vlast, ali čiji ostaci do sada nisu pronađeni. Najveći doprinos u istraživanju rimskih vojnih logora na prostoru današnje Bosne i Hercegovine dali su: Irma Čremošnik, Ivo Bojanovski, Vukosava Atanacković – Salčić, Zdenko Žeravica kao i Lidija Žeravica.

Ključne riječi: Rimska vojska, vojni logori, karakteristike.

11. Summary

One of the most important characteristics of the Roman military camps lies in the fact that they had a well-regulated standard plan for erecting and construction. Military camps served to strengthen and secure the Roman order in the newly conquered areas. The Romans carefully selected places where they would erect a military camp and took care of all the segments necessary for its construction and supply. In the area of present-day Bosnia and Herzegovina the Romans raised camps along watercourses, in plains and in open places, as well as along the main communications. Later on, they have raised them in mining areas, in places where agglomerations of autochthonous population were located, as well as in other important areas. According to archaeological findings, found in military camps, their construction in our area came in the first century, after Bato uprising. Until today archaeological excavation have been established by remnants of military camps in three locations Humac near Ljubuški, Gradina near Dobož, which were established in the first century. When it comes to other localities (Mogorjelo near Čapljina, Kastel near Banja Luka, Gromile in Šipovo near Jajce, Gromile in Karaula near Kakanj, and Gromile in Voljevica near Bratunac) their military character can be assumed on the basis of found archaeological material. It is likely that on the territory of today's Bosnia and Herzegovina in the ancient times there were several more, it is not known reliably whether larger or smaller military camps which, served to establish power, but whose remains have not been found so far. The greatest contribution to the research of military camps in today's Bosnia and Herzegovina was given by Irma Čremošnik, Ivo Bojanovski, Vukosava Atanacković-Salčić, Zdenko Žeravica and Lidija Žeravica.

Key words: Roman army, military camps, characteristics.

12. Biografija

Mehmed Muminović je rođen 15. 05. 1991. godine u Srebrenici. Osnovnu školu i gimnaziju je završio u Zavidovićima. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, odsjek za historiju - katedru za arheologiju, okončao je bachelor studij u septembru 2015. godine, odbranivši dodiplomski rad na temu „Miljokazi“. Iste godine upisao je master studij na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na odsjeku za historiju – katedri za arheologiju.

Učestvovao je na arheološkim istraživanjima na sljedećim lokalitetima:

- Preventina prospekcija arheološkog potencijala na lokalitetu nacionalnog spomenika arheološko područje – prahistorijsko naselje u Butmiru kod Sarajeva, Kanton Sarajevo, BiH (23. 09. 2016 – 21. 10. 2016.)
- Prospekcija arheološkog potencijala na lokalitetu platoa zapadno od lokaliteta nacionalog spomenika Stari grad Visoki, općina Visoko, BiH (17. 02. – 22. 02. 2017.)
- Arheološka istraživanja na lokalitetu prahistorijskog naselja u Ripču i šireg areala lokaliteta Brandže, općina Bihać, BiH (19. 06. – 21. 06. 2017.)
- Arheološka istraživanja na području Vršca u saradnji sa odjsekom za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Ljubljani, Srbija (16. 06. – 26. 07. 2017.)
- Arheološka istraživanja na lokalitetu Kalin hadži-Alijine džamije, općina Centar, Kanton Sarajevo, BiH (septembar 2017.)
- Arheološka istraživanja na području Debelog brda, prahistorijsko gradinsko naselje, antički i kasnoantički odbrambeni objekt, općina Centar, Kanton Sarajevo, BiH (18. 08. – 25. 08. 2017.)
- Faza 2 arheološkog projekta preventivne prospekcije arheološkog potencijala na lokalitetu nacionalnog spomenika Arheološko područje - prahistorijsko naselje u Butmiru, Kanton Sarajevo, BiH (13. 10. – 21. 10. 2017.)

